

ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»

Факультет економіки та менеджменту

Кафедра історії та права

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

_____ Моїсєєнко Л.М.

(підпис)

(ініціали, прізвище)

“ _____ ” _____ 2021 р.

Випускна кваліфікаційна робота

магістра

на тему:

«Еволюція есхатологічних ідей в сучасному протестантизмі»

Виконала: студентка 2 курсу, групи РЕІм-20

Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Спеціальність 031 Релігієзнавство

Батракова Анастасія Владиславівна

Керівник: Фесенко А.М. к.і.н., доцент

_____
(підпис)

_____
(підпис)

Рецензент: Додонов Р.О., д.ф.н., професор

_____
(підпис)

Засвідчую, що у цій дипломній роботі немає запозичень з праць інших авторів без відповідних посилань.

Студент _____
(підпис)

Покровськ – 2021

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Есхатологічні уявлення вирують у тому чи іншому ступені у будь-якій релігії, але для християнської традиції це особливий рубіж. На жаль, ми маємо більше питань ніж відповідей. Що чекає людину після смерті? Чи є те Царство Небесне? Чи єдиний шлях спасіння для кожного? Хто спромогнеться отримати вінець вічного життя з Христом? Усі ці питання турбують не тільки adeptів певної релігійної течії, а і науковців, які намагаються систематизувати і надати чітке уявлення про кожну аутентичну релігійну систему, шляхом глибокого аналізу як сакральних текстів, так і наукових надбань. Робота присвячена розкриттю особливостей формування та проблематиці есхатологічних поглядів у протестантських течіях, як одних з релігійних систем християнського виміру. Недостатній аналіз саме еволюції есхатологічних поглядів протестантських напрямків, обумовив актуальність обраної теми. У магістерській роботі розкриваються особливості формування, становлення та розвитку есхатологічних поглядів на прикладах різних протестантських течій.

Не дивлячись на те, що обрана тема дослідження раніше розглядалась у досить широкому сенсі, треба зазначити, що здебільше це були богословські наукові роботи, що могло спричинити деяку необ'єктивність. Тому, дане дослідження потребує розгляду та опрацювання першоджерел, авторами яких є: А.В. Турчін [1], А. Ю. Григоренко [18], С.С. Хоружий [20], Ф. Х. Баракман [82], І.С. Свенцицька [24;27], Н. Василядис [38], С.С. Аверінцев [46], І.В. Каргель [74], Г. А. Верклер [79], Г. А. Гололоб [86], Ч. Райрі [80], К. Л. Джентри [87], Г.К. Тіссен [81], М. Еріксон [83], Д. Ледд [76;84], Е. Веселов [71], А. Фрухтенбаум [78].

Об'єктом дослідження є есхатологія, як релігійно-філософський феномен.

Предметом дослідження є есхатологічні уявлення в протестантській традиції.

Мета та завдання дослідження. Мета – систематизація та розкриття проблематики формування есхатологічних поглядів на прикладах різних протестантських течій, та їх евалюція. Відповідно до обраної мети можна виділити наступні завдання:

1) Обумовити основні категорії, які характеризують феноменологію есхатологічного майбутнього і розглянути еволюцію християнських уявлень, та її місце в історії релігії;

2) З'ясувати основні методологічні особливості в пізнанні футурологічних та есхатологічних концепцій сучасного християнства;

3) Розкрити есхатологічний образ людства в православній традиції та надати характеристику футурологічним ідеям католицизму;

4) Детально розглянути існуючі інтерпретації есхатологічного майбутнього у на основі: амілленаризму, постмілленаризму, посттрібулаціоналізму та диспенсаціоналізму, визначити сутність протестантського есхатологічного вчення, шляхом аналізу його інваріантивності;

5) Проаналізувати причини Кінця світу в контексті розвитку західної цивілізації та з'ясувати які саме есхатологічні очікування майбутнього є в сучасному протестантизмі.

Методологія дослідження обумовлена обраними предметом, об'єктом та задачами, і ґрунтується на основних принципах. Оскільки дослідження спрямоване на розкриття есхатології, як релігійно-філософського феномену, тому доцільне використання принципів гуманітарних наук під впливом яких вона формувалася. Принцип історизму – один з головних, оскільки сама протестантська теологія є складною поліваріантною системою, яка формувалась протягом тисячоліть, і відповідно до цього доцільне використання цього методу для дослідження еволюції есхатологічних уявлень. Принцип об'єктивності використовується разом з позаконфесійним, оскільки об'єкт дослідження базується на певних віровченнях, розкриття яких неможливе без дослідження релігійних явищ та поглядів, а вони повинні зберегти свій суттєвий зміст без спотворення. Завдяки системному підходу ми маємо змогу

проаналізувати певну аналогію та виявити відмінності, якщо вони є у різних конфесіях. Для опрацювання богословських, релігієзнавчих та філософських джерел в роботі використовуються компаративний та герменевтичний методи. Завдяки використанню діалектичного методу, ми побачили взаємодію основних есхатологічних категорій християнського виміру з іншими сферами. Частково використовується порівняльний метод дає змогу з'ясувати витoki утворення певних протестантських течій. Нарешті, задяки методу аналізу та сентизу, були зроблені висновки стосовно еволюції есхатологічних думок у протестантському вимірі.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи:

1. Дане дослідження є комплексним аналізом еволюції есхатологічних поглядів в протестантизмі;
2. Автор розкриває основні причини появи, становлення та трансформації есхатологічних вчень шляхом аналізу християнської літератури католицизму, православ'я та протестантизму;
3. Виділені основні концепції безпосередньо сучасних есхатологічних вчень на основі історичної рефлексії протестантських спільнот;
4. Визначений вплив сучасних футурологічних поглядів на інтерпретацію есхатологічного «сюжету» світу.

Практичне значення роботи. У магістерській роботі проведений детальний аналіз феноменології поняття «есхатологія» у християнському вимірі. Розкриті основні відмінності поглядів на кінець світу у різних протестантських течіях у еволюційному процесі. Частково характеризується вплив футурологічних поглядів та інноваційних систем на прогнозування майбутнього. Відповідно матеріали магістерської роботи можуть бути використані для подальших досліджень у напрямках «Релігієзнавства», «Есхатології християнства» та «Есхатології протестантизму». Зв'язок проблем протестантської есхатології із соціальними протиріччями у сучасному світі, глобальними проблемами людства, та намаганнями знайти відповіді на поставлені майбутнім питаннями робить дипломну роботу актуальною для

широкого кола фахівців, які займаються соціокультурними проблемами існування релігії в сучасному світі.

Апробація результатів кваліфікаційної роботи. Апробацію магістерської роботи надруковано у матеріалах: Всеукраїнської наукової конференції «КИЇВСЬКІ ФІЛОСОФСЬКІ СТУДІЇ – 2021» (м. Київ, 21 травня 2021 року); XI Міжнародної науково-практичній конференції кафедри КПП ім. Ігоря Сікорського « Соціальна робота: виклики сьогоденняю інноваційні соціальні проекти та волонтерські практики» (м. Київ, 25 листопада 2021 року); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Публічне управління: проведення реформи в Україні» (м. Покровськ, 9-10 грудня 2021 року) ДНУЗ «Донецький національний технічний університет».

Обсяг та структуру кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної джерел (115 найменувань на 9 сторінках). Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 89 сторінок, основний зміст викладено на 80 сторінках. Робота містить 10 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-СЕТОЛОГІГІЧНІ ПІДСТАВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЕСХАТОЛОГІЇ

1.1. Основні категорії, що розкривають проблему есхатологічного майбутнього

Проблема майбутнього завжди цікавила людей. Хоч якась можливість зазирнути у майбутнє та, бодай вірогідно, представити, що буде - занадто приваблива, щоб не звертати на неї увагу. Вочевидь, сучасний етап розвитку світу в черговий раз гостро поставив питання майбутнього людської цивілізації. А відтак спостерігаємо черговий сплеск футурологічної активності в площині пошуку вірогіднісного сценарію розвитку людства та землі в цілому з точки зору кліматичних, природних, космічних, біологічних, технічних, технологічних, соціально-політичних, економічних та інших варіантів розвитку. Традиційно футурологія відмежовує себе від тих, хто передбачає майбутнє надприродними способами, а також тих, хто передбачає недалеке майбутнє або легко передбачувані варіанти розвитку подій. При цьому існує розуміння того, що Футурологія, хоча і ґрунтується іноді на науці, не може наслідувати науковий метод, оскільки не може бути верифікована жодними методами, окрім як очікуванням майбутнього. На сценаріях майбутнього розвиваються цілі пласти сучасної масової культури (наукова-фантастика, апокаліптика, постапокаліптика, фільми-катастрофи тощо).

Як відомо під майбутнім ми розуміємо частину лінії часу, безліч подій, які ще не сталися, але стануться (ймовірно, чи безумовно). Майбутнє – одна з центральних категорій філософії. Якщо узагальнити, то майбутнє завжди займало особливе місце у філософії і в людському розумі взагалі та породило певні теорії розуміння цього феномену. Так, згідно теорії індетермінізму майбутнє не зумовлене, і люди можуть самі творити його. А згідно теорії детермінізму, майбутнє зумовлене заздалегідь. Ще один варіант розуміння

природи майбутнього це уявлення про те, що люди самі творять майбутнє, але їх рішення і дії з творіння майбутнього зумовлені. У рамках циклічної моделі часу (всесвіту) в майбутньому повторюється те, що вже було у минулому. Значущість майбутнього для людини підкреслюється тим, що люди сильно потребують пророцтв і прогнозів того, що з ними станеться. Можливо, що розвиток людського мозку у великій своїй частині - розвиток пізнавальних здібностей, необхідних для того, щоб прогнозувати майбутнє, тобто уяви, логіки і індукції. Не дарма, одна з функцій науки – функція прогностична, а філософія значною мірою дає раціональний інструментарій для цього. Не кажучи вже про те, що футурологія (прогностика) на цьому будуються і без цього неможливі. Інша справа – чого тут більше – наукового передбачення чи польоту уяви та фантазії.

Суттєвою характеристикою людського буття є очікування майбутнього, і незмінним є той факт, що людське життя кінцеве. Відношення до цієї парадигми у різні часи та у різних культурах змінювались під впливом історичних подій.

Так чи інакше, але проблемою майбутнього займаються майже у всіх ділянках сучасної науки, де є можливість та необхідність побудови його (майбутнього) моделей. Філософське бачення тут виконує певну орієнтаційну роль, звертаючи увагу на прогресивне чи регресивне уявлення про майбутнє. Звичайно, що одна з найбільш бажаних це прогресивна модель, але вона ставить на перший план морально-духовні виміри, в першу чергу, коли це стосується технологій, наприклад, штучного інтелекту та інших варіантів, пов'язаних із теорією сингулярності (штучний інтелект, біологічні можливості людини, людино-комп'ютерні системи). Як відомо, тут мається на увазі така передбачувана точка в майбутньому, в якій еволюція людського розуму в результаті розвитку нанотехнології, біотехнології і штучного інтелекту прискориться до такого ступеня, що подальші зміни приведуть до виникнення розуму з набагато більш високим рівнем швидкодії і новою якістю мислення. Тут варто також згадати і теорії транс гуманізму, які зосереджені на уявленні

про те, що людина не є вінцем еволюції, а може і надалі еволюціонувати і шляхи цієї еволюції передбачають перемогу над старінням, смертю, хворобами тощо [1].

До певної міри можна казати, що футурологія знаходить своє релігійне відображення в есхатології. Іншими словами, есхатологія це релігійна футурологія. З тим винятком, що це не є «-логія» в науково-світському розумінні. Все ж таки футурологія як світська наука має справу із ймовірними, гіпотетичними варіантами розвитку. В свою чергу есхатологічні вчення, зокрема християнські, ісламські, іудейські, мають справу не з гіпотетичними, а цілком реальними (з точки зору відповідної богословської системи) сценаріями кінця світу. Так чи інакше, але тема есхатології завжди викликала живий інтерес не лише у богословів, але і в суспільстві, особливо в періоди соціальних, політичних, релігійних і моральних криз. Нерідко саме на есхатології ґрунтувався інтерес до релігії в цілому.

Термін «есхатологія» має декілька значень у якому він використовується, ще у XVI столітті він застосовувався не лише у богословському літературі. Перше згадування цього слова у богословському контексті наводиться у роботах лютеранського теолога Абрахама Калова «Systema locorum theologicorum» (1665–1677 pp.), останній том якого має назву «Εσχατολογία sacra» [2, с.54]. Значне поширення цей термін набув на початку XIX століття серед спільноти німецьких ліберальних протестантів, які використовували це поняття як синонім «останніх подій». Фрідріх Шлейєрмахер у своїй книзі «Християнська віра» каже про те, що краще використовувати термін «есхатологія», бо він направлений на внутрішнє сприйняття, на відміну від більш широкого поняття «останні події», яке має узагальнений характер [3]. Стосовно енциклопедичних тверджень, першим згадуванням прийнято вважати статтю «Оксфордського словника англійської мови» 1897 року, у якій йдеться про те, що есхатологія – це частина теології, яка стосується страшного суду та смерті усього людства [4].

Етимологія слова «есхатологія» сходить до грецьких «есхатон» - «кінцевий», «останній» і «логос» - «слово», «знання». Крім того, у вузько-конфесійному сенсі, в першу чергу в християнстві, але також і в інших авраамічних релігіях, це галузь богослов'я, вчення про кінцеві часи, у рамках тієї або іншої релігійної доктрини [5].

У філософському вимірі есхатологія має два прояви:

- 1) релігійний;
- 2) містично-філософський.

Основною підставою для формування есхатологічних поглядів у філософії є бінарність мислення від окремого до загального, від абсолютного до відносного, від феноменального до ноуменального. У філософській метафізиці антропологічний зміст проходить через перехід від «індивідуальної» есхатології до «універсальної», тобто без просторово-часових кордонів, шляхом проходження через смерть задля майбутнього відродження. Історично елементи есхатологічної обрядовості зустрічаються ще за часів палеоліту. Так у своїй роботі М. Еліаде пише про те, що у могильниках муст'єрської культури знаходять підтвердження використання «червоної охри як ритуального субститут крові, тобто символу життя. Звичай посипати трупи охрой поширений універсально у часі та просторі – від Чжоу-Коу-Тяна до західних берегів Європи, по всій Африці до мису Доброї Надії, в Австралії та на Тасманії, по всій Америці до Вогняної Землі» [6, с.18–19].

Аналізуючи есхатологію як систему поглядів, вчення у рамках релігійного світогляду, зазвичай розрізняється індивідуальна есхатологія, тобто вчення про замогильне життя індивідуальної людської душі, і всесвітня (універсальна) есхатологія, тобто вчення про мету існування космосу і історії, а також їх кінець, і про те, що за цим кінцем йде, іншими словами, вчення про мету і призначення космічної і людської історії, про вичерпання ними свого сенсу, про їх кінець і про те, що за цим кінцем послідує. Індивідуальна есхатологія зазвичай більш менш істотно співвіднесена з універсальною, але міра і модальність цього співвідношення в різних системах дуже різні. Есхатологічні

уявлення знаходять своє вираження у т.зв. есхатологічних міфах. У релігієзнавстві під есхатологічними міфами розуміються міфи про майбутній кінець світу [7, с.670-671].

У різних культурах знаходять прояви віри у життя після смерті завдяки погребінню померлого з його власними речами, якими від користувався у житті, та сподіванню на те, що вони його знадобляться у потойбічності. Ще одним проявом ритуальності погребіння є орієнтація деяких могил на схід, як свідчення зв'язку душі з сонцем, та надію на майбутнє воскресіння [6, с.20–21].

За часів палеоліту виділяють дві основні концепції віри у буття душі після смерті:

- ✓ небесне життя – віра в те, що душа переходить у вічність, внаслідок чого треба розчленувати тіло, що душа не повернулась назад;
- ✓ земне життя – віра у переродження, тоді тіло ховали у вигляді ембріону, що свідчило до готовності майбутнього перевтілення.

Але у деяких культурах можна спостерігати динамічну зміну у погребальних ритуалах. Так, наприклад, у Єгипті спочатку застосовували погребіння, а згодом перейшли до кремації. При погребінні людину ховали у шкурі тварини, або розчленовували та розміщували різні органи у відповідні посудини, щоб душа більше ніколи не повернулась до тіла. Під час кремації голову, руки та ноги відділяли від тіла, це було важливо для потойбічного життя. Згодом, за часів Осіріса, ця парадигма зміниться на бальзамування та муміфікацію [8, с.11].

Значний внесок у розкритті особливостей погребальних звичаїв зробив Б. А. Рибakov, у своїй роботі «Язичництво стародавніх слов'ян». Так у перших курганах знаходили людей похованих у позі ембріона з підрізнаними сухожиллями та прив'язаними до тіла кінцівками, що свідчить про віру людей того часу у перехід у інше життя, та готовність померлого до цього. Сама форма кургану символізувала простір землі. Згодом для поховання почали використовувати позу сплячої людини, тобто у витягнутому вигляді.

Наступним виступає період освоєння землеробства, коли для людини необхідним є наявність дощу. Тоді з'являється необхідність у принесенні жертв небесними божествами. Зазвичай це були бики та коні, але незабаром до священного вогню почали класти тіла померлих людей [9].

Існує чотири основних есхатологічних напрямків, які наведені на рисунку 1.1.

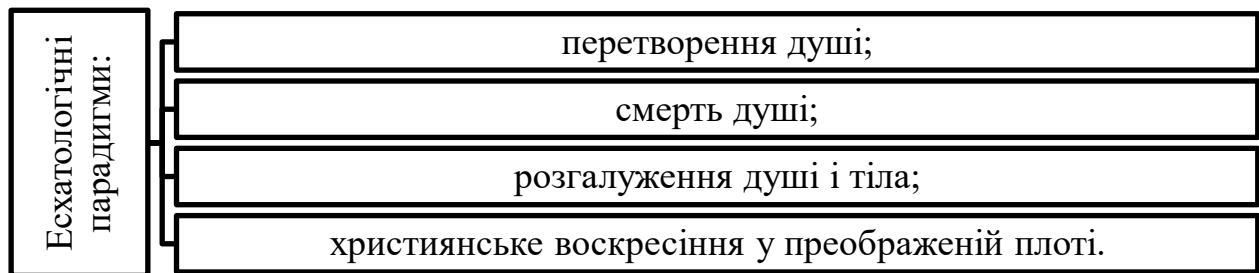

Рис. 1.1 Есхатологічні уявлення стосовно участі душі після смерті

Кожна з наведених парадигм зародилась під впливом певних вчень, які розкривають відношення душі до Абсолюту. Відповідно до цього К. Г. Юнг наводить свою власну класифікацію, ураховуючи специфіку психологічних чинників:

1) метемпсихоз – вчення, якому притаманне переродження життя, але чітко не визначається особа над якою це здійснюється, тобто це можуть бути людина, тварина чи рослина;

2) реінкарнація – релігійно – філософське уявлення, яке здійснюється обов'язково над свідомістю, що перероджується;

3) воскресіння – відновлення людської істоти після смерті, зміна може бути сутнісним або несуттєвим;

4) переродження – переродження в межах одного життя індивіда, зміна може бути також несуттєвим або сутнісним - трансформація або трансмутація;

5) участь у процесі трансформації (у містеріях, месі, ініціаціях), де здійснюється непряма ритуальна трансформація [10, с.131-133].

Але сьогодні людство знаходиться у стадії «есхатологічного буму», В. Н. Фіногентов каже про те, що пізнання есхатологічних аспектів людського життя давно перейшло від релігійно – теологічних вчень до більш глибинних прошарків людської свідомості [11]. Питання кінцевості світу чітко простежуються у індуїзмі та християнстві. У християнстві основними джерелами формування есхатологічних поглядів є:

- Апокаліпсис Івана;
- Новий заповіт (Мф., 24,25; Мк., 13; Лк., 21; 2 Петр., 3; 2 Тим., 4 та інші).

У своїй статті С. Н. Трубецький каже про те, що есхатологія є першоосновою та ключовим поняттям релігійної думки. Зокрема суттєвим предметом вивчення вона являється для авраамічної традиції: іудаїзму, християнства та ісламу [12].

Універсальною есхатологічною темою є воскресіння мертвих. Усі, хто жив у світі в різні часи являються в нього знову для того, щоб взяти участь в останній драмі світової історії. Існує два основні варіанти змісту третього ключового образу цієї частини міфу. Він з'являється як Остання битва (Армагеддон, Рагнарек і так далі) або як Страшний суд. Остання битва – момент найвищої напруги усіх сил світу, кожна з яких прагне затвердити свою правду про світ: «Ось іду, немов злодій! Блаженний, хто чуйний, і одежу свою береже, щоб нагим не ходити, і щоб не бачили ганьби його! І зібрав їх на місце, яке по-єврейському зветься Армагеддон» (Одр. 16:14-16).

Сьогодні дискурс навколо есхатологічної проблематики зачіпає цілу низку складних питань, серед яких: кінцевість всесвіту, смерть людини та її подальша участь, реалізація історичних уявлень світобудови, якісне перетворення людини та всесвіту. Але треба зауважити, що фізичний кінець світу є також надією на порятунок, згідно цього можна виділити наступні «сценарії» останніх подій:

- антропологічна есхатологія – кінець світобуття, знищення людини як вида;
- фізична есхатологія – руйнація у рамках фізичного Всесвіту;

➤ темпоральна есхатологія – основна концепція якої полягає у пришвидшенні часового виміру, який приведе до зупинки світу, що і стане кінцем;

➤ соціальна есхатологія – руйнація соціальної реальності.

Тобто есхатологічні уявлення у вузькому значенні залежать від особистісних поглядів та почуттів людини. Зараз есхатологічні очікування є предметом для вивчення багатьох наук, особливо увага приділяється традиціям різних народностей та фольклорним надбанням. Так, наприклад, для філології важливим є проблематика есхатології, глибоке дослідження міфів, пошук есхатологічних мотивів у художній літературі. Для соціології важливими є релігійні течії, їх утворення, розвиток та трансформація у сучасність. Актуальною є політична есхатологія, яка ґрунтується на кризових станах різних державних систем, їх занепад та руйнацію. Культурологія займається визначенням місця есхатологічних уявлень, як культурних надбань. Особливе місце займає філософське тлумачення есхатологічної реальності. Важливим для сучасної есхатології є пояснення розвитку науки та тайники, бо для багатьох воно вважається за прояв бісовщини [13]. Основні техно-есхатологічні погляди наведені на рисунку 1.2.

використання інформаційних технологій задля контролю над життям людини;

згубний вплив випромінювань, які поринають від комп'ютерів, телефонів і інших приладів;

використання науки та технічних приладів для покращення тіла людини;

утворення машинного надрозуму.

Рис. 1.2. Сучасні есхатологічні переживання, які викликані технічним прогресом

Складно не помітити швидкий розвиток науково-технічних модифікацій, за якими ледве встигає людство. Це зумовлює певне хвилювання стосовно того, що «останні часи» десь «поряд». І глобальний розвиток інформаційних систем йде передвісником всебічного знищення. Актуальними є проблеми які виникають у демографічній, біологічній та екологічній сферах. Дискурс ведеться навколо генної інженерії, клонування, зміни статевих ознак людини, застосування штучного запліднення та сурогатного материнства, глобальні пандемії, екологічні колапси. Також складними є відносини між людиною та державою, які все більше схилиються до глобалізації, що за апокаліптичним сценарієм свідчить про «будування держави антихриста» [14].

Говорячи про термінологію, яка маркірує проблему кінця часів в релігійній картині світу, також важливо відмітити і такий термін, як апокаліптика. В першу чергу, це відноситься до теми цієї роботи, а саме християнській есхатології. Термін «апокаліптика» як фактично синонім християнської есхатології, має специфічно християнську семантику, передусім, пов'язану з Книгою «Об'явлення Івана Богослова», яку також називають «Апокаліпсис» [15, с.27-28]. Власне, грецьке слово «апокаліпсис» і переводиться як «об'явлення».

Етимологія слова «апокаліпсис» реконструюється від грецького «каліпсо», що в перекладі означає «приховувати», «покривати». Богиня грецької міфології Каліпсо, як відомо, і прославилася тим, що приховала істинний вигляд Одісея і його супутників, перетворивши на тварин. Власне, саме ім'я «Каліпсо» і означає «та, що приховує» [16, с.41].

Таким чином, слід зазначити, що серед важливих чинників зацікавленості есхатологічним майбутнім сьогодні є психологічних фактор.

Помітне зростання тривожності перед відчуттям глобальної катастрофи. Це свідчить про кризові сфери у духовних та душевних проявах людини [17, с.5] Головними причинами такого світосприйняття є нестабільна соціокультурна та політична ситуації, не можливість протидіяти світовій пандемії, турбота за майбутнє та страх смерті. Знайти пояснення на всі ці

питання – означає наділити їх есхатологічним контекстом, а відповідно знайти пояснення злу та несправедливості, що панують у світі.

1.2. Еволюція християнських уявлень про майбутнє в історії релігії

Християнські есхатологічні вчення різноманітні як і різноманітними є конфесійні християнські напрямки. Християнська есхатологія (від др.-грец. ἔσχατος — «кінцевий», «останній» + λόγος — «слово», «знання») – галузь знань, яка розкриває бачення християнами подій Кінця світу, Другого пришествя Христа та антихриста. Цей напрямок есхатологічної думки походить від іудаїзму, тому заснований на кінцевості Всесвіту [18, с.45-47].

З самого початку християнство існувало як есхатологічна течія, яка пронизана поглядами і уявленнями про кінець світу у посиленнях апостолів та книзі Об'явлення. Головним орієнтиром есхатологічного очікування є очікування приходу Месії, який стане з одного боку порятунком вірян, а з іншого початком «останніх днів».

В якості рішення усіх суперечок людей і духів, виконання усіх обіцянок Бога і здійснення сенсу усього сущого есхатологічний час іменується в єврейській релігійній літературі просто «кінцем». Центр тяжіння рішуче переміщується з сьогодення в майбутнє. Господином і Виконавцем «кінця» буде Бог, але також і його посланець і «помазанник» (mshh, «Машиах», в грецизованій араамійській вимові «Месія», в грецькому перекладі «Христос»). Саме він покладе край часам «затмарення», збере розсіяний по обличчю землі «народ Божий», підійме з землі померлих і з'єднає в собі гідність царя та першосвященника.

Християнський есхатологічний вимір бере свій початок з юдейської апокаліптики, головним джерелом якої вважається біблійська книга пророка Даниїла. Також значний есхатологічний, месіанський та космологічний внесок представлений у Книгах Еноха («Ефіопський текст», «Книга Еноха Праведного», «Слов'янський Енох», «Книга Святих таємниць Еноха»,

«Слов'янський Енох»). У Книзі ювілеїв, Заповіт 12 патріархів, що містить повчання 12 синів Якова своїм дітям, а також апокаліпсиси Іллі, Софонії, Захарії, Мойсея, Авраама можна знайти пророчі нариси майбутніх подій.

М. Еліаде у «Історії віри та релігійних ідей» каже про те, що у Книзі Даниїла зашифроване послання для людства, яке стосується майбутніх подій у історії. Аналізуючи апокаліптичні писання того часу автор підкреслює необхідність виконання закону та неухильне каяння, виправлення власних помилок минулого, як шлях для порятунку душі за часі неминучого суду божого [19, с.224-225]. Такі есхатологічні уявлення стали основою для усього християнського виміру, але більш за все помітні у православ'ї, особливе місце в якому займає ісихазм – духовно-практичне вчення, основою якого є аскетизм та безперервна молитва [20, с.550 -559].

Складна есхатологія Нового Заповіту могла виражати себе лише у багатозначних притчах і символах, уникаючи надмірної наочності. В той же час, пророцтвами про кінець часів наповнені і інші книги Нового Заповіту, починаючи від Євангелій, де Сам Христос вказує на ті ознаки прийдешнього кінця світу, які повинні вказати вірянам, що час настає, закінчуючи деякими фрагментами послань апостола Павла, який також приділяє досить багато місця, описуючи, розвиваючи вказані Христом пророцтва, і по своєму їх інтерпретуючи, передусім, в особовому ключі, на рівні швидше індивідуальної есхатології.

Основним джерелом християнська есхатологія є Об'явлення Івана Богослова, у якому згадується тисячолітнє царство правління Христа. Існує декілька теорій стосовного «тисячолітнього царства», а саме дискурс ведеться навколо часового контексту. Одна група богословів вважає, що цей період настане з Другим пришествям Христа, інші кажуть про те, що ці часи людство переживає зараз, є і такі, що дотримуються думки про абстрактне використання терміну «тисячолітнього царства», а звідси походить складність його тлумачення у часовому просторі [21, с.36-37]. Але не дивлячись на різність поглядів для християнства основною точною відліку стало Перше пришествя

Христа, в той час як іудаїстична традиція все ще чекає на Месію.

«Апокаліпсис святого Івана Богослова» - остання книга Нового Заповіту, написана апостолом на острові Патмос, де від перебував у вигнанні, через проповідництво християнської віри [22, с.53] Але існують певні сумніви стосовно авторства, так А. Доніні каже про те, що ці розсуди скоріше за все були спричинені абстрактністю понять «Тисячолітнього царства», та швидким настанням «Царства Божого», які не виправдали очікувань християн того часу [23, с.155]

Слід зазначити, що Східна церква визнала «Апокаліпсис» лише п'ятому столітті, за часів Юстиніана, але це могло бути через те, що «Пешитта» - стародавня сирійська Біблія, використовувалась виключно у богослужіннях, у яких ця частина не застосовується [24, с.205].

Перший розділ «Апокаліпсису» висвітлює події отримання об'явлення Іваном від Христа на острові Патрос, для того, щоб записати його у книгу та передати семи церквам, які знаходяться в Ефесі, Смірні, Пергамі, Фіатирі, Сардісі, Філадельфії та Лаодикії. У самому тексті Ісус згадується на рівні з Мойсеєм, тобто пророком, а не Сином Божим. Це свідчить про те, що давня християнська церква сприймала Христа, як пророка юдейського [24, с.228].

У четвертому розділі Іван потрапляє до Царства Небесного, де йому належить побачити події майбутнього, Бога – отця, що сидить на престолі, а біля нього 24 старці.

У наступній главі Іван бачить у руках Бога книгу, яка закрита сьомому печатами, які ніхто не повинен чіпати, крім Христа – Агнця Божого, який приніс себе у жертву за все людство.

Наступні події які трапляються під час розкриття цих печатей мають алегоричний зміст, А. Касарійський розкриває їх наступним чином, кажучи про те, що апостоли – це рятівних «лук» який влучає у демонів своїми «стрілами» - євангельськими проповідями. Тому апостолів символічно називають «білими конями» та «вершниками з луком і стрілами», які протидіють силам зла. Після зняття другої печаті з'являється «рудий конь», що означає пролиття крові тих,

хто піде за Христом. Коли зніметься третя печать, то з'явиться інший кінь з вершником, у руці якого будуть ваги, які дадуть змогу побачити якою сильною була віра кожного, і відповідно до цього хто залишиться з Христом. Наступна печать приведе до появи білого коня з вершником, який символізує смерть, яка стане відплатою за муки праведників та карою для грішників. Шоста печать стане кінцем світу, який почнеться з природних лих та катаклізмів [25, с.34-35].

Далі Іван побачив чотирьох янголів, які тримали вітри, щоб ті не дули ні на землю, ні на море, ні на дерево, доки не завершиться кара Божа. Але зі сходу з'явився янгол, який мав печать живого Бога, він заборонив коїти на землі лиха доки він не помітить усіх рабів Божих, що не торкнулася їх кара.

Яка саме ця печать не говориться, але ортодоксальна позиція церкви заснована на тому, що печать спочатку отримають ізраїльтяни, які перед кінцем світу прийдуть до Христа. Про це свідчення йдеться у посланні до римлян апостолом Павлом, у якому наводиться точна кількість врятованих, а саме 144000 чоловік [26, с.1331].

Ранньохристиянська есхатологія досить чітко ділиться на декілька течій. З одного боку в Палестині і Сирії духовний досвід перших християн і апокаліптична традиція призводять до напруженого очікування близького кінця, тобто, вже в цьому поколінні. Саме у цій традиції була сформована есхатологія Апостола Павла. І це сповіщення близького кінця дуже сприяло його місії. З іншого боку цілий ряд течій, сформованих на ґрунті елліністичних містериальних традицій дотримувалися особливої ролі екстатичних станів, вважали себе досконалыми (teleioi) і зв'язували своє хрещення із смертю і воскресінням Ісуса Христа, і відповідно, вважали, що християни вже досягли мети, врятовані і не повинні чекати від майбутнього нічого нового, у тому числі і ніякого воскресіння мертвих.

Поступово формується ідея не про швидкий, а про прийдешній, майбутній кінець світу, що це хоча і станеться, але вказати точно, коли саме, не представляється можливим, очікування кінця світу віддалялося на невизначену

перспективу, що спостерігається вже і в Одкровенні і деяких посланнях. В той же час і увага до цієї проблеми не послаблювалася.

У подальшому есхатологічні мотиви знаходять своє вираження в цілому ряду апокрифічних джерел. Так, окрім Об'явлення Івана Богослово в церкві існувала безліч інших творів про Кінець Світу, таких як «Пастир Герми», «Одкровення Петра» тощо [27, с.148;157]

Існують і інші думки стосовно «останніх часів», які розходяться з ортодоксальними. Свідки Іегови вважають, що Бог обрав деяких людей, щоб вони перейшли з землі на небо для служіння у якості царів, суддів та священників. Це «мале стадо», так Ісус називає своїх прибічників, буде панувати над людством разом з Христом. Саме їх кількість складе 144000 чоловік. [28].

Зняття останньої, сьомої печаті, привело до появи семи янголів, в їх руках були труби, вони послідовно почали трубити в них, і кожного разу цей звук спричиняв лихо:

1) Спочатку посипався град і вогонь, які були змішані з кров'ю. Вони зруйнували третю частину дерев і всю траву на землі;

2) Далі було виверження з великої гори, вогонь з якої увійшов в море та погубив третю частину морських тварин та кораблів, наслідком чого третя частина морів стала кров'ю;

3) Наступним було падіння зірки з неба, яка влучила у річки та джерела вод, і зробила їх гіркими, непридатними для вживання, через це померло багато людей;

4) Після четвертого трубного дзвону, були знищені треті частини луни, сонця та зірок;

5) П'ятий янгол спричинив падіння зірки з неба, яка стала ключем для колодязя бездни. Коли відкрився цей колодязь, то дим заповнив усе і тяжко було дихати. А із диму вийшла сарана, якій дана була влада яку мають скорпіони на землі. Шукатиме вона тих, на кому немає печаті Божої та жалитиме, але не буде вбивати, триватиме це п'ять місяців;

6) Далі будуть вивільнені чотири янгола, які були біля річки Євфрат, для знищення третьої частини людства;

7) Останній дзвін спричинив перетворення царства миру на царство Господа і його Христа. Настав час судити мертвих, після чого відкрився храм Божий на небі і явився ковчег його заповіту, під звуки грому з землетрусами та градом [26, с.1332-1336]. Далі за біблійським сюжетом буде поява антихриста, якому підкоряться усі крім тих, хто дійсно вірить в Бога, і пануватиме він на землі сорок два місяці, цей період має назву «велика скорбота», який завершиться перемогою Христа над лжемісією.

Есхатологічна тема стає однією з ведучих вже в епоху становлення християнського догматизму. Ранньохристиянська богословська есхатологія формувалася під сильним впливом елліністичного іудаїзму і гностичних традицій. Ця тема досить детально, хоча доки ще в «чорновому» варіанті формулюється такими ранніми богословами, як Климент Римський, Ігнатій Антиохійський, Полікарп Смірнський і інших, яких традиційно називають мужами апостольськими.

Надалі ця тема продовжує розвиватися в працях християнських апологетів II століття і отцями церкви, такими як св. Іустин Філософ, Татіан, єпископ Феофіл Антиохійський, Афінагор, св. Іринеї Ліонський, св. Іполит Римський, Климент Олександрійський, Ориген тощо. Звичайно ж, ключову роль у формулюванні ортодоксального вчення про кінець часів зіграли каппадокійські отці церкви св. Василь Великий, св. Григорій Богослов, св. Григорій Ниський, а також св. Іван Златоуст, Аврелій Августин і безліч інших. Одним з найважливіших основ їх вчень були питання, пов'язані з долею кожної окремої людини після смерті і кінцевою долею усього всесвіту. Важливу роль в становленні християнської есхатології зіграв аскетичний напрям, т.зв., аскетична есхатологія, представлена єгипетськими отцями [29, с.206].

Упродовж подальшої історії розвитку християнства окремі аспекти есхатології і тема «кінця історії» зачіпалися різними релігійними мислителями і філософами католицької традиції, такими як Ф. Аквінський, М. Кузанський.

Багато православних богословів, філософів та науковців висловлювали свої думки стосовно вищенаведеного, серед них особливе місце займають П. Флоренський, С. Булгаков, О. Лосєв. Суттєвим внеском вважається монографія С. Булгакова, присвячена Апокаліпсису. Автор не виключає можливості втілення цих подій, але він зауважує, що людське сприйняття «останніх часів» та бачення майбутнього відрізняються від божого. На його думку, Біблії необхідне визначення фіналу, бо Христос прийшов в світ для боротьби зі звіром та антихристом, а звідси і кожна людина вступила на цей шлях. І звісно питання кінцевості цієї боротьби турбував як давньохристиянську церкву, так і сучасну [30, с.14]. С. Булгаков вважає, що пророчі міфи – це голоси вічності, якими пронизаний час, але зараз ще не час розшифровувати їх [30, с.183-184].

Основи протестантської есхатологічної богословської традиції заклали ще Дж. Уиклиф, Я. Гус, а вже в епоху Реформації Мартін Лютер, Ульріх Цвингли, Жан Кальвін, Філіп Меланхтон та інші.

Спроби побудови Царства Божого на землі у вигляді різних комун також було прикладом ранньої протестантської апокаліптики (анабаптистська теократична диктатура в Мюнстері, соціально-релігійна спроба Кальвіна в Женеві і так далі). Надалі багато протестантських течій, стикаючись з переслідуваннями як з боку католицької церкви, так і з боку протестантських конфесій, забарвлювалися в апокаліптичні тони, сприймаючи своє існування і гоніння як передвісник кінця часів. Це ж стосується і історії освоєння Нового світу, коли групи протестантів, що рятувалися від переслідувань в Європі, переселялися в Америку і там, в нових умовах, створювалася історія американського протестантизму, з якого вийшли течії, які на перше місце поставили саме апокаліптичні очікування. Передусім, йдеться про рух т.зв. «великого пробудження», що охопив у кінці XVIII – початку XIX століття практично усі американські деномінації, в першу чергу конгрегаціоналістів,

пресвітеріан, баптистів, голландських кальвіністів (реформатів), деяких англікан. Невдоволення сухим раціоналізмом і порожнім ритуалізмом призвело до масового руху відродження святості і молитовного запалу, що охопив маси людей і проповідував необхідність щирого покаяння [31, с.251-252].

Цей поштовх призвів до появи апокаліптичних настроїв і становлення церков адвентистського толку, релігійного руху, що зародився на початку XIX століття серед груп баптистів, методистів і інших протестантів, та об'єднав тих християн різних віросповідань, які чекали швидкого Другого пришествя Ісуса Христа. Рух відомий, передусім, спробою вичислити дату другого пришествя. З цього ж руху незабаром виникає ще одно апокаліптичний налагоджений рух - рух дослідників Біблії, відомий нині як Свідки Єгови.

Таким чином, незалежно від обраного проміжку часу есхатологічні питання у християнства виникали завжди. Але незмінною є роль людини у своєму власному порятунку. Есхатологія стимулює соціальну відповідальність та активність, надає суттєвого змісту подіям сьогодення та прогнозує майбутнє. Сподівання які належать до якісних змін в природи та світі тісно пов'язані з надією на індивідуальний порятунок, пошук якого історично загострюється кожного разу, коли настають кризи, війни чи хвороби.

1. 3. Методологія вивчення футурологічних та есхатологічних концепцій сучасного християнства

Необхідність ґрунтовного аналізу есхатології в контексті сучасних проблем і тенденцій, викликана, передусім, експлікацією феномену апокаліпсису, кінця часів до соціальних, культурних, технологічних і інших процесів, а також змін природи і клімату. Це, поза сумнівом, вимагає комплексного релігієзнавчого аналізу, що має витікати з суті тенденцій, які склалися у сучасному світі, спрямованих часто на те, щоб розглядати ті міфологічні, богословські концепції есхатології та застосовувати їх до

нинішнього століття, бачити в глобальних змінах ознаки кінця часів, а це на сьогодні дійсно є одним з основних брендів як сучасної масової культури, так і об'єктом інтелектуальної уваги багатьох мислителів, що намагаються зрозуміти цей круг проблем і тенденцій.

Християнство – як складний соціокультурний феномен, завжди викликало багато запитань стосовно першопричини утворення цієї світової релігії. Не менш значну увагу науковці приділяють дослідженням у галузі футурологічних та есхатологічних уявлення, тобто прогнозування майбутнього. Існують певні типології, які притаманні есхатологічним дослідженням:

- 1) Філософська – націлена на осмислення існуючих есхатологічних парадигм;
- 2) Соціологічна – полягає у тому, що очікування майбутніх подій формує певну психологічну поведінку у соціальних групах;
- 3) Релігієзнавча – спрямована на дослідження есхатологічних мотивів, які склалися у представників різних християнських течій;
- 4) Культурологічна – набувається через аналіз футурологічних нарисів через художні прояви: історичні пам'ятки, художню літературу, кінематограф;
- 5) Філологічна – базується на набутті морально-етичних принципів під впливом есхатологічних сюжетів майбутніх подій.

Але перш ніж обирати типологію, слід визначити методологію, яка б в повній мірі розкривала змістовну частину дослідження.

Методологія – система принципів та способів організація наукової діяльності, яка спрямована на розкриття об'єкту дослідження [32].

Питання, відповіді на які повинна давати методологія:

- Що стане джерелом отримання наукового знання?
- Чи є отримане знання унікальним?
- Чи є наукове знання достовірним?

Методологія наукової діяльності складається з характеристики, логічної та часової структур, які наведені на рисунку 1.3.

Характеристика:	Логічна структура:	Часова структура:
<ul style="list-style-type: none"> • особливості; • принципи; • умови; • норми. 	<ul style="list-style-type: none"> • суб'єкт; • об'єкт; • предмет; • форми; • засоби; • методи; • результати. 	<ul style="list-style-type: none"> • фази; • стадії; • етапи.

Рис. 1.3. Елементи методології наукового дослідження

Значний внесок у розробку методології пізнання футурологічних та есхатологічних концепцій зробили П. Бергер, М. Вебер, К. Гірц, Е. Дюркгайм, К. Маннгайм, М. Еліаде, К. Г. Юнг та інші науковці, що займалися глибинним аналізом соціально-культурної феноменології. Завдяки яким були обумовлені основні напрямки пошуку об'єктів та предметів наукового пізнання, сформульовані основні цілі та задачі.

Впливовими під час наукового пізнання стають обрані методи та принципи дослідження.

Метод наукового дослідження – це спосіб пізнання, завдяки якому всебічно розкривається об'єкт дослідження.

Принципи дослідження – основні теоретичні положення, тобто вимоги, під впливом яких і буде проводитись наукова діяльність.

Нейтральність, позаконфесійність та об'єктивність – основні принципи, які дали змогу для неупередженого аналізу релігійних джерел, міфів та доктрин. Доцільне використання емпіричних та теоретичних методів пізнання, в залежності від обраної цілі, а саме: спостереження, порівняння, аналіз і синтез та інші. Важливим є використання історично-порівняльного методу, бо усі релігійні традиції були сформовані в результаті певних історичних подій [33].

У Сполучених Штатах Америки для аналізу есхатологічних очікувань протестантів разом з філософською методологією використовують методи

соціальної психології, що дає змогу дослідити природу апокаліптичних уявлень як однієї особистості, так і усієї релігійної громади [34].

Семіотичний аналіз характерний для розкриття футурологічних концепцій. Його прибічниками були Ю.М. Лотман, Б.А. Успенський, Ю.А. Шрейдер. Головна риса цього аналізу полягає у вивченні знаків та знакових систем, через виявлення певних закономірностей у їх виникненні. Есхатологічна міфологія стала основою для багатьох релігійних систем сучасності. Розкриттям внутрішніх структур міфічного уявлення займалися К. Леві-Строс, Ю.М. Лотман, В.Я. Пропп [35].

У період XX-XXI століття до семіотичного аналізу додається мотивний, який дає змогу розкрити суттєвий зміст есхатологічних переживань не тільки в наукових та богословських роботах, а і в художній літературі, цим займалися видатні літературознавці та критики, а саме: Д.В. Бавільський, Є.М. Іваніцька, І.Б. Роднянська та інші [36]. В дослідженнях сучасних європейських науковців, які займаються проблематикою есхатологічних уявлень, використовуються наступні методи:

- 1) класифікації;
- 2) порівняльного аналізу;
- 3) семіотики;
- 4) структурно-функціонального аналізу;
- 5) психоаналізу.

Поєднання усіх цих методів дає можливість для виявлення раніше непомітних та не врахованих тенденцій, які скриті на несвідомому рівні [37].

Для аналізу есхатологічних та футурологічних поглядів сучасного християнства необхідно використовувати наступні методи:

- системний – необхідний для розкриття еволюції есхатологічних поглядів, та їх прояв у різних гуманітарних науках;
- компаративний – використовується для порівняння есхатології з богословської, релігієзнавчої та філософської сторін;

- герменевтичний – застосовується для роботи з першоджерелами;
- діалектичний – розкриває кореляцію основних есхатологічних категорій.

Таким чином, проблема майбутнього, яка в першу чергу реалізується у намаганні людини зазирнути по той бік часового горизонту, який постійно відходить все далі і далі, хвилює людину постійно. Фактично, із часу самоусвідомлення її в рамках міфологічного світогляду одними з перших виникають уявлення про потойбічний світ, що є, на нашу думку, першою в людській історії спробою зазирнути за прийдешній горизонт людського буття та досягнути його земну конечність. Ці спроби, що виникли в рамках релігійно-міфологічному світогляду, згодом реалізувалися у численних концептуальних вченнях різних релігій, а з настанням сучасно епохи і в рамках наукових чи наукоподібних варіаціях, що отримали назву футурології, а також прогностики. Ці світські варіації намагання людини зазирнути у майбутнє реалізуються у численних спробах пошуку відповіді на питання яким буде майбутній світ, у якому буде жити людина і з якими проблемами вона стикнеться у найближчому або віддаленому майбутньому.

Коли мова йде про християнську есхатологію, до категоріального апарату християнської есхатології варто долучити і термін «апокаліптизм», «апокаліптика», що концептуально є спорідненими саме з християнською есхатологією та мають смислове коріння в терміні та тексті «Апокаліпсису» («Одкровення Івана Богослова» однієї з книг новозавітного християнського канону та головного есхатологічного тексту християнства). Разом з тим, також варто зазначити, що і цей термін сьогодні набув світського, навіть маскультурного забарвлення у вигляді т. зв. постапокаліптики.

В рамках християнського бачення есхатологічний світогляд реалізується в категоріях, що притаманні виключно християнському світобаченню: Страшний Суд, Армагеддон, Друге Пришестя Ісуса Христа тощо.

Християнська есхатологія пройшла тривалий час свого існування. Християнська есхатологія своїм корінням сягає іудейського біблійно-месіанського есхатологізму, який базується на основі лінійного історичного

бачення, що передбачає наявність початку буття та його завершення в відповідних формах та перехід на інший щабель буття, ідеях богообраності та месіанізму. Християнський есхатологізм увібрав себе іудейську месіанську ідею, та збагатився елінським міжкультурним синтезом, зосередивши увагу як на індивідуально-особистісному вимірах кінця людського буття, вписавши його у загальносвітовий контекст. Християнська есхатологія історичного християнства базується на новозавітних тестах, що описують події першого пришествя Ісуса Христа «в образі раба» та у символічних, алегоричних формах фіксує події, що мають статися наприкінці існуючого ладу речей із пришествям Христа вдруге, вже «у славі» судити живих і мертвих».

Треба зауважити, що християнська есхатологічна міфологія історично пережила деяку трансформацію, тому слід казати про необхідність міждисциплінарних досліджень. Для аналізу футурологічних та есхатологічних концепцій сучасного християнства доцільне використання синтетичної методології, тобто синтез таких гуманітарних наук, як релігієзнавство, теологія, богослов'я, історії, психології та філософії.

Висновки до розділу 1.

Питання майбутнього завжди цікавило людство, це зумовило появу есхатологічних та футурологічних поглядів, які породили відповідні вчення.

Аналізуючи концептуальні та історичні форми християнського есхатологізму варто відзначити декілька найважливіших методологічних принципів, у рамках яких можливе якнайповніше і об'єктивніше дослідження вказаної нами проблеми. По-перше, є нормативні уявлення про те, що є мала (доля людини після смерті) і велика есхатологія, по-друге, є те, як це переживається, наприклад, в християнській культурі, в релігійному житті окремого індивіда, в його представленнях, діях і почуттях, по-третє, як усе це впливає на культуру, і, нарешті, четвертий аспект: чи можна говорити, що ці есхатологічні традиції, що пов'язані з християнською ментальністю, з

ментальністю гріха, з християнською антропологією і соціологією впливають на культуру, громадське і політичне життя.

Яскравим прикладом есхатологічного вимір є християнське бачення останніх подій. Об'явлення, яке отрима Іван від Христа було пророчим не тільки для християн, а і для усього людства. Але треба зазначити, що існує певна поліваріантність серед представників цієї релігійної спільноти. Особливе місце серед страшних сюжетів майбутнього займає антихрист, людина (як вважає більшість дослідників), яка буде виконувати волю сатани, а саме прийде знищувати Церков, що стане початком Кінця світу.

Оскільки есхатологічні нариси існують у великій кількості наук, тому слід казати про необхідність міждисциплінарних досліджень, з використанням певних методологічних систем, притаманних відповідній галузі знань. Але в незалежності від обраних методів, треба завжди використовувати принцип об'єктивності, позакофесійності та толерантності.

РОЗДІЛ 2

СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЕСХАТОЛОГІЇ

2.1. Образ есхатології людства у православній традиції

Конфесійні інваріанти християнської есхатології своїми витокami сягають перш за все Об'явлення Божого, відкритого у текстах Святого Письма. Всі християнські конфесії формулюючи есхатологічну складову власної богословської думки базуються на т.зв. есхатологічних текстах Біблії: книгах вітхозавітніх пророків (особливо Даниїла), а особливо новозавітніх текстах, що містять есхатологічні сценарії кінця світу (тексти Євангелій, у тій частині, де Христос розповідає про майбутнє людства, тексти апостольських листів, в першу чергу апостола Павла, а особливо тексти Одкровення Івана Богослова, або Апокаліпсис). У подальшому есхатологічне вчення християнства розвивається, оформлюється, знаходить подальше вираження вже у текстах Святого Передання, якщо ми говоримо про ортодоксальну традицію (догматичні постанови вселенських соборів, праці Отців церкви, як східної, так і західної християнської традиції тощо), або у працях богословів протестантської традиції, що також базуються на текстах Біблії, але не визнають ортодоксальну традицію Передання як рівнозначного з Писанням, втім, створюючи власну традицію.

Есхатологічне вчення ортодоксальних церков (католицької та православної) більш менш однорідні. Протестантська есхатологія – явище значно більше інваріантне, втім і там існують певні вузлові аспекти, що споріднюють всі християнські церкви.

Як і будь яка інша християнська конфесія, православ'я передбачає вчення про кінець світу, бо спрямована не тільки на матеріальне, а і на духовне. Есхатологічні явлення реалізують себе через богослужіння, обряди, таїнства, аскетичну. Головними джерелами пізнання служать Священне Писання, тобто Біблія та Святе Передання – сукупність усіх письмових та усних вчень про

християнську віру. Біблія складається з двох частин: Старого та Нового Заповітів. Православ'я за Олександрійським каноном використовує 50 книг Старого Заповіту та 27 книг Нового заповіту (Рис. 2.1).

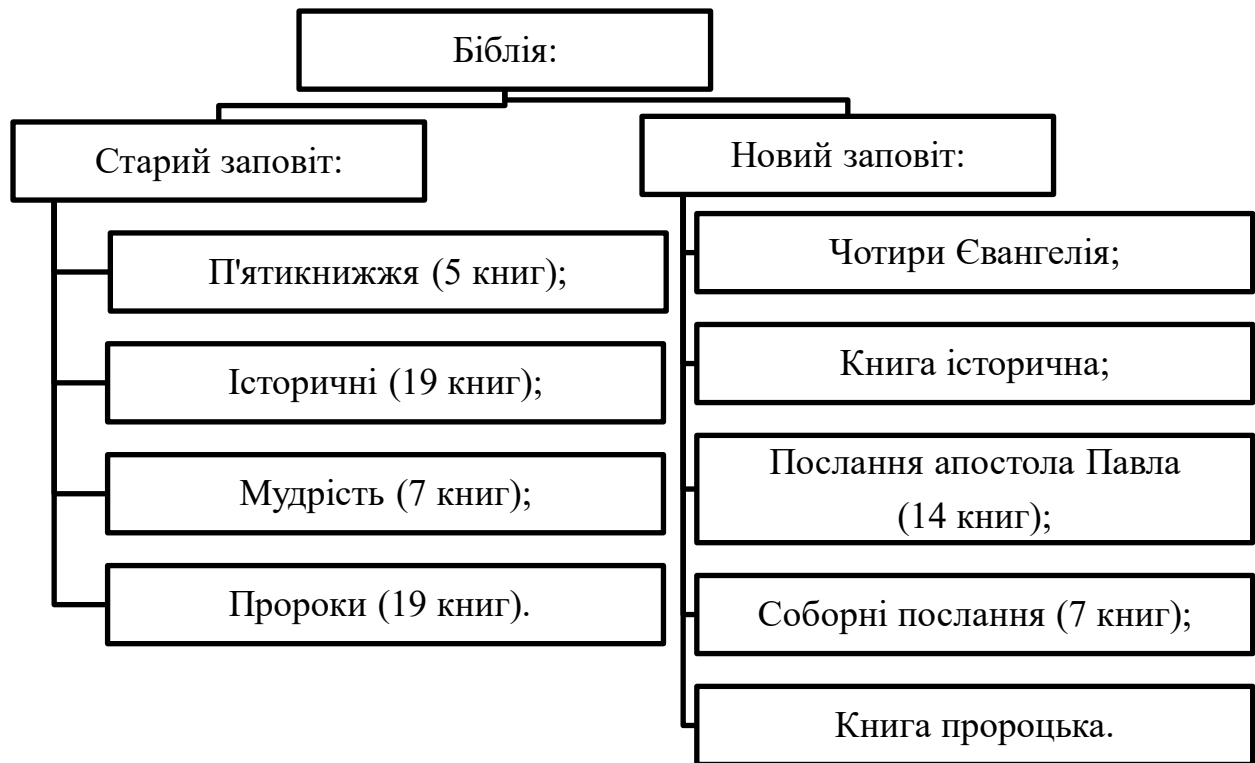

Рис. 2.1. Джерела, які використовує православна релігійна традиція

Есхатологічна тематика розкривається у Старому Заповіті в книзі пророка Даниїла, Новий Заповіт частково зачіпає це питання у Євангелії від Івана, першому посланні до коринтян, першому та другому посланні до фессалонікійців, у посланні апостола Павла до євреїв, та безпосередньо у Об'явленні Івана Богослова. Аналіз цих текстів історично проводився як представниками церкви, так і серед науковців та філософів. Значний внесок серед отців церкви зробили: Іван Злотоустий у своєму творі «Тлумачення на книгу пророка Даниїла», Єфрем Сирин у «Слово на пришествя Господнє, на кінець світу і на пришествя антихристове», Андрій Кесарійський у «Тлумаченні на апокаліпсис», Феофан Затворник у «Тлумаченні послання апостола Павла до коринтян» та інші.

Кожна людина протягом свого життя шукає сенс свого існування. Ми можемо не дочекатися кінця всесвіту, але наш особистісний кінець прийде неодмінно, тому доречно ретельно слідкувати за власними діями, щоб не пожалкувати за їх наслідки.

Святі отці розшифровують таємний зміст який криється у Другому пришестві Христа, церква для них як духовний Ізраїль. Розкривається тематика порятунку від антихриста, у розумінні отців церкви, це людина яка стане зброєю сатани, яка спричинить гоніння на церкву в останні часи. Проблематиці особистісної есхатології присвячена книга «Душа після смерті» Серафима Роуза, а твори Ієрофея Влахоса під назвою «Життя після смерті». У книзі «Таїнство смерті» Н. Василадіса [38]. характеризуються питання загальної та особистої есхатології, надія на кінець страждань та шляхи для порятунку душі. У 2009 році була опублікована робота Г. Фаста, яка присвячена тлумаченню апокаліпсису, це свідчить про те, що розкриття цього складного феномену ведуться і надалі. Широке коло питань розкриває А. Д. Беляєв у своїй науковій роботі, яка називається «О безбожності та антихристі» [39]. У якій розкривається походження антихриста, причини безбожності, зачіпається періодика коли настануть часи скорботи, та скільки вони продовжаться. Для цього аналізу науковець використовує не тільки вчення православної церкви, а і полемічне вчення Лютера, та висловлює свою думку стосовно неправильного тлумачення часових кордонів панування антихриста.

Основний догматичний документ, який використовує православна церква – Нікейсько-Царгородський Символ віри, останній член якого говорить про воскресіння мертвих та життя майбутнього століття. Для того, щоб розкрити усі особливості есхатологічних уявлень та очікувань, звернемося до вчення Григорія Ніського. Першу частину роботи автор присвячую особистій есхатології – долі кожної душі після смерті [40]. Життя він характеризує як зв'язок між душею та тілом, відповідно до цього смерть – це розрив цього синтезу. Тобто у широкому сенсі, це позбавлення у тілесній природі людської душі. Наступна теза стосується безсмертя душі. На думку автора оскільки душа

та тіло мають різну природу, то душа після смерті не може розкладатися так, як притаманно робити це тілу. А думка тих, хто має протилежні погляди є ганебною, бо людська душа створена для того щоб бути вічною. Смертю Бог лікую людську душу від зла, тобто очищує від гріховних пристрастей. Доля яка очікує душу після смерті тіла автор вбачає у наступній градації, що зображена на рисунку 2.2.

Рис. 2.2. Есхатологічне уявлення Григорія Ніського, стосовно подальшої участі душі у потойбічному світі

У магістерській роботі розглядається сутність потойбічних місць перебування людської душі. Так, місце перебування душ померлих грішників називається пеклом. А душі праведників перебуватимуть у небесному блаженстві, яке необхідне як винагорода за добродіє життя. Але треба зауважити, що не всі душі грішників потраплять у пекло, а лише ті, що за свого життя не мали каяття.

Сам Христос у своїй проповіді каже про те, що Царство Небесне належить духовним жебракам, тим хто був гнаний за віру та дітям. Тому смерть служить лише переходом, і відповідно лякається її той, хто не хоче зустрічі з Христом. Тому для християнина смерть має подвійну природу, спочатку як наслідок гріхопадіння перших людей, бо на той час вони були безсмертні, а потім як благословення, та шлях до вічного буття.

Прославленність, яка є властивою воскреслому тілу Христову, повідомиться через нього усьому творінню, явиться нове небо і нова земля, що

перетворені та воскресли з Христом і Його людством. Це станеться у зв'язку з воскресінням мертвих, яке здійсниться Христом через Його ангелів. Це звершення зображається в Біблії, з точки зору православної догматики, символічно в образах апокаліпсисів епохи, причому для нашої свідомості в історії розкриваються ті або інші його сторони.

Так або інакше врешті-решт перемагається смерть, і увесь людський рід, у події всезагального воскресіння з мертвих у час Другого Пришестя, звільняється від влади смерті, уперше являється в цілому, як єдність, що не роздроблена в зміні поколінь, і перед свідомістю людини з'явиться його загальна справа в історії.

Але це буде, в той же час, і судом, Страшним судом Христа над людством. К стверджує сучасний православний інтелектуал А. Кураєв, для православної есхатології, розуміння кінця світу є характерною теза про те, що кінець історії буде можливим тоді, коли історія буде неспроможною виконувати свою роль, арени зустрічі людини з Богом [41, с.8].

Стосовно загального есхатологічного сюжету можна виділити наступну послідовність [42, с.258-501]:

- 1) Друге пришестя Христа;
- 2) Воскресіння мертвих;
- 3) Страшний суд;
- 4) Кінець світу;
- 5) Оновлення світі;
- 6) Панування Царства слави.

Особливе місце серед есхатологічних уявлень займають поневір'яння – випробування, які душа проходить після смерті. Це вчення наводиться у IV – V ст. у творах Івана Златоуста, Макарія Великого та інших. Головним джерелом для пізнання цієї парадигми є «Житіє Василя Нового» написане у X столітті, одна з частин якого присвячена ходінню Блаженної Феодори по поневір'янням [43, с.253-254]. У Василя Нового був учень Григорія, якому стало цікаво куди після смерті потрапила душа його послусниці Феодори, після молитви старця,

йому наснився сон, у якому сама покійниця розповіла події, які з нею трапилися у потойбіччі. Коли душа розлучилася з тілом, жінка побачила біля себе безліч бісів та двох янголів. Потім з'явилася смерть, яка розчленувала тіло жінки, напоївши її гірким напоєм, від якого душа не змогла залишатися в тілі, в наслідок чого, покинула його. Далі душа відлітає на небо у супроводі янголів, яким Василій передає скриньку з чеснотами, як символ того, що він не покине свою послужницю, а буде і далі за неї молитися. Ці дарунки будуть використовуватися янголами, щоб протистояти бісам, коли Феодорі бракуватиме власних заслуг.

Прославленність, яка є властивою воскреслому тілу Христову, повідомиться через нього усьому творінню, явиться нове небо і нова земля, що перетворені та воскресли з Христом і Його людством. Це станеться у зв'язку з воскресінням мертвих, яке здійсниться Христом через Його ангелів. Це звершення зображається в Біблії, з точки зору православної догматики, символічно в образах апокаліпсисів епохи, причому для нашої свідомості в історії розкриваються ті або інші його сторони.

Перші два дні душа вільна, та може перебувати у місцях які вона більш за все любила у житті, на третій день душа підноситься до небес н поклоніння Богу. Наступні сорок днів душа у супроводі янголів проходить поневіряння, усього їх двадцять: пустий сміх, брехня, клевети та засудження, обжерливість, лінощі, крадіжка, срібололюбство та скупість, лихоїмство, поневіряння неправди, заздрість, пихатість, гнів, невдячність, вбивство, чаклунство, блуд, перелюб, содомські гріхи, єресь, немилосердя [44, с.197]. Отже, на поневірянні перелюбу у Феодори закінчилися її власні добрі справи, і вона мусила б потрапити до пекла, але її врятувала скринька з благодаттю, що була надана янголам від Васлія. Тому душа жінки була врятована та потрапила на Небесне царство.

Разом з тим, все ж таки, варто зауважити, що для східно-християнської, православно-візантійської християнської традиції, тема посмертного буття людської душі не була серед актуальних. Як слушно зауважує І. Мейендорф

«Візантійські богослови рідко приділяли увагу умозрінням відносно долі душі після смерті» [45, с.234].

Отці церкви стверджують, що усі 20 поневірянь людина проходить на третій день, а усі наступні тридцять сім, їй показують райську обитель та пекло, і лише на сороковий день душа потрапляє у те місце, де вона перебуватиме до воскресіння мертвих.

Варто зазначити, що православна есхатологія говорить, що світ як життєвий простір людини, незважаючи на його спотворений гріхом стан, не чужий християнам. Християнин не повинен бігти від світу, в який прийшов Син Божий заради його спасіння. В той же час доля і покликання людини не обмежуються перебуванням у цьому світі.

Православне розуміння проблеми свободи людини, яка має вочевидь есхатологічне спрямування, полягає у точці зору, що у цьому світі диявол з Богом бореться, а полем битви є серця людей, і врешті-решт кінцевою точкою у цій битві стане прийдешній час кінця часів. Ця теза не лише зачіпає саму суть традиційного східно-християнського погляду на цю проблему, але і поміщає питання про волю людини в есхатологічну перспективу [46, с.95-100].

Аналіз проблеми «кінця історії» в контексті православної есхатологічної традиції підтверджує, що для неї характерним є формування такої концепції світоустрою, яка заснована на переконанні в можливості подолання суперечностей історії у позачасовій, а не часовій, перспективі.

Центральною ідеєю православної концепції есхатології, яка сутнісно споріднюється і православною антропологією та сотеріологією, є віра в любов як в універсальний принцип самоусвідомлення і розвитку особистості та засіб подолання рабства. Історія, згідно з православною концепцією, розглядається як така, що має початок, визначений смисл і кінець, який означає перехід у більш досконалий цикл існування світу. Залишаючись прерогативою приватного вибору, есхатологія може сприяти розкриттю творчого потенціалу і вільному духовному самовизначенню особистості.

Значний внесок у осмисленні есхатологічних питань зробив С. Н. Булгаков – богослов, соціолог та економіст. Основний напрямок його досліджень зводився до поєднання філософських, соціальних, теологічних, релігійних, етичних, економічних та політичних поглядів православної церкви. Булгаков каже про те, що у світі відбувається постійна боротьба добра та зла, яка закінчиться всебічною катастрофою для людства, але він засуджує тих, хто каже, що життя – це в'язниця у якому душа повинна перебувати до кінці [47, с.360]. На його думку людина повинна зростати інтелектуально, проявляти себе у культурі та науці, бо так вона використовує той божий потенціал, який в неї закладений. Богослов вчить, що Христос перебуває в таїнстві Євхаристії, а церква в свою чергу розповсюджує цю благодать.

Вчення про Страшний суд в православ'ї, або всезагальна есхатологія, наскільки воно міститься в Слові Божому, є загальним для всього християнського світу. Суд припускає можливість не лише виправдання, але і засудження. Згідно з вченням православної церкви, на Страшний Суд з'являться усі без виключення люди – християни і язичники, віряни і невіруючі.

Згідно православного вчення кінцю світу та другому пришестю Ісуса Христа має передувати встановлення царства Антихриста. На основі текстів Біблії робиться висновок, що у кінці людської історії (який настане невідомо коли) встановлення царства Антихриста буде можливим тільки тому, що люди віддадуть перевагу злу над добром або втратять здатність розрізняти добро від зла. Це стосується і ставлення до сучасних соціальних катаклізмів, в яких православна есхатологія як раз і вбачає результат впливу диявола на людські душі.

Згідно православної традиції до кінця буття світу на землі залишиться мало істинно віруючих християн. Спокуси і беззаконня досягнуть свого граничного розвитку. Спокушені злом люди оберуть собі єдиного світового правителя, якого апостоли іменують сином беззаконня, або антихристом. Геній і злодійство в нім знайдуть незбагненне поєднання. Одягнувши на перших порах маску духовності і людинолюбства, потім він виявить в повноті свої

воістину звірині якості. Це буде час Антихриста. Як пише Іван Дамаскін «Антихристом називається той, хто має прийти по закінченні часів» [48, с.332].

Світ зануриться в соціальні та природні катаклізми. Відбудуться повстання, війни, один народ буде йти війною на інший народ, і одна держава на іншу державу. Все це буде супроводжуватися голодом, значними смертями і землетрусами по всій планеті.

Антихрист, видаючи себе за Живого Бога, почне гоніння на Церкву Христову. Послідовників Господа зненавидять усі нечестиві народи, що відступили від віри. Христیان osiąгне переслідування, багато хто сподобиться в ті дні вінців мучеництва. Євангеліє на той час буде проповідано вже в усіх куточках всесвіту - у свідоцтво і викриття тих, що живуть беззаконно і незгідно із заповідями Господа.

Тим не менше, дотримання богословського вчення щодо Антихриста не заважало у різні часи історії християнства, зокрема православ'я, вбачати Антихриста у окремих людях, а певні етапи християнської історії вважати за такі, що царство Антихриста вже настало. Зокрема, для православної історії характерним було вважати настанням царства Антихриста турецько-сарацинське панування у XIII ст., а старовірам оголошувати Антихристом Петра Першого, у подальшому існувала цілком стала думка про Наполеона як Антихриста. А для певного кола православних фундаменталістів всі політичні, суспільні, військові конфлікти і є свідченням настання кінця світу та приходу Антихриста. У цих колах популярною є точка зору, що сучасне ліберальне суспільство, його цінності, політичний устрій (наприклад Євросоюз) своїм існуванням приготують прихід Антихриста та роблять його існування більш комфортним, тобто заздалегідь послуговують йому, а Росія сприймається [49, с.926].

Видатний філософ та релігієнавець С. Л. Франк, займався дослідження у галузях есхатології, політики, метафізики, етики та антропології. На думку есхатологічне уявлення дає змогу людині відчувати всю повноту буття, шлях до чогось більшого та досконалого, на відміну від крихкого та ненадійного

сьогодення [50, с.221]. Мислитель вважав, що будь-яке пояснення історичних подій окрім есхатологічних передумов – заздалегідь ганебне, а для більш глибокого розкриття істин потрібна «жива» практика спілкування з Богом. Головним прагненням для кожної людини повинне стати Царство Боже, яке філософ називає вічною батьківщиною. Ніяка віра не допоможе людині, якщо вона не відчуває своє належності до цього Царства, якщо вона увесь час не шукає його [51, с.503]. Розквіт людської душі відбувається внаслідок всебічного любові до усього, що створено Богом. Головні есхатологічна думка С. Л. Франка полягає у тому, що «любов – є єдиним вірним шляхом боротьби зі злом» [52, с.302].

Талановитий психолог, філософ, церковний діяч В.В. Зеньківський, розкрив есхатологічну тематику у своїй книзі «Основи християнської філософії» [53]. Видатний богослов Г. В. Флоровський завжди роздивлявся історичні події з точки зору релігійних уявлень. На його думку есхатологія – це наука, яка розкриває перед людиною шлях порятунку [54, с.11].

Таким чином, образ есхатології людства у православній традиції був незмінний, але розглядався з різних боків. Головним для православної церкви є пошук спасіння, який не може бути без каяття. Існують парадигми раю, пекла та Божого суду. Після смерті людина проходить поневіряння, у яких враховують усі вчинки скоєні протягом життя, відповідно до цього кожен отримає відплату. Цей шлях омине лише померлих немовлят, бо гріх – це прояв людської свідомості, та усвідомленого вибору, який дитина не може зробити. Страшний Суд – це останнє, що чекає людей. Коли витече остання секунда існування Всесвіту, люди будуть відтворені, тіла їх знову з'єднаються з душами - щоб все-все змогли з'явитися для звіту перед Творцем.

2.2. Футурологічні ідеї католицизму

Есхатологічне вчення в рамках католицької догматики та теології базується на ті ж текстах та догматичних установах (Святе Писання,

постанови вселенських соборів, яких у католицтві двадцять один, поаці католицьких теологів від Августина до Фоми Аквінського тощо), але у подальшому формулюється та кристалізується в рамках західно-християнської богословської думки та оформилося у документах Римо-католицької церкви.

Джерелами для пізнання у католицизмі особливостей релігійних поглядів служать Священне Писання, Святе Передання до якого входять постанови Вселенських соборів, літургічні тексти, життя Отців церкви та звичаї. Основні тлумачення принципів моралі наведено у Катехізисі Католицької церкви [55, с.244]. Біблія складається з 45 книг Старого Заповіту та з 27 Нового. Відмінні риси, які притаманні католицькій традиції:

- 1) Філіокве – віра у те, що Святий Дух виходить від Отця та Сина;
- 2) Догмат про Непоречне зачаття Діви Марії та її тілесне піднесення;
- 3) Чистилище;
- 4) Індульгенція;
- 5) Централізована організація церкви;
- 6) Твердження про безгрішність Папи Римського;
- 7) Утвердження монархічної влади Римського єпископа.

Смерть – кінець мирського буття, яка є наслідком гріха, але завдяки їй людина пам'ятає про свою кінцевість і відповідальність за прожитий час. У дванадцятій статті розкривається послідовність подій під час переходу душі від матеріального світу до потойбічного:

- Особистий суд. Безпосередньо після смерті душа потрапляє на суд, де приймається рішення стосовно її подальшої участі. У католицькому віровченні існує три варіанти розвитку подій радість в раю, прокляття у пеклі або шлях очищення;

- Небо. Туди потрапляють ті, хто догодив Богу при житті. Вони знаходяться поруч з Христом, Дівою Марією та янголами;

- Чистилище. Місце де перебувають душі певний час, для того, щоб здобути необхідну святість. Про можливість такого сюжету свідчать молитви за померлих, які потрібні для полегшення участі тих, хто при житті не покався;

- Пекло. Основна парадигма полягає у тому, що на небо ми можемо потрапити завдяки щирій любові до Бога, але це не є можливим, якщо людина коїть страшні гріхи проти Нього. Церква каже про те, що пекло існує і воно довічне;

- Страшний суд. Під час якого будуть воскресені усі померлі, і буде вирішена кінцева доля кожної людини;

- Нове небо та земля. Більше не буде ні смерті, ні плачу, ні болю, ні страждань, а лише радість буття з Христом.

Так, однією з основ есхатологічного вчення римо-католицької традиції є морально-етичні та соціальні ідеї Святого Августина (354-430 рр.), чий есхатологічний погляд обґрунтований у авторських текстах та джерелах про його життя та діяльність. Зокрема, Августином розроблена ідея лінійного історичного часу та морального прогресу, що була покладена в основу католицької (і не тільки) філософії історії, зокрема і у богословському вимірі. В інтерпретації дослідників Августинівський закон Божої любові виглядає так: люби Бога і роби, що хочеш. Дію Божої жертвенної любові Августин проводить через призму двох понять: любов і свобода, які визначають морально-етичне призначення есхатології.

Основна парадигмальна складова есхатологічної традиції по суті в своїх ключових аспектах споріднює всі християнські течії, але існують і певні специфічні риси, зокрема і в католицькій традиції. Римсько-католицька церква підкреслює, що усі есхатологічні передвістя і назви покриває несповідима, непіддатлива до кінця пізнання таємниця.

Але існують і особисті бачення окремих представників церкви, так наприклад, Г.У. фон Бальтазар у своїй роботі «Пасхальна таємниця. Богослов'я трьох днів», каже про те, що Страшний суд – це лише уявлення про пекло, і воно нічого спільного не має із сучасною есхатологією [56, с.157]. Ще одне цікаве зауваження робить Б. Себоює, основна думка якого полягає у тому, що Христос згадує пекло у своїй притчі, тобто ця розповідь має образний характер. І є можливість того, що цей жахливий сценарій необхідний для навчання

людства, але він ніколи не стане реальністю [57, с. 67]. Т. Рауш у своїй книзі «Католицизм у третьому тисячолітті», каже про те, що вічні страждання – це лише ні на чому не заснована примара [58, с.266].

Католицька догматика стверджує, що другому пришествію Христа будуть передувати часи останнього випробування Церкви. До другого пришествия Христа Церква повинна пройти через останнє випробування, яке підірве віру у багатьох вірян. Переслідування, які супроводжують земне паломництво Церкви, відкривають т.зв. «таємницю беззаконня» у формі лжерелігії, що приносить людям уявне рішення їх проблем ціною відступництва від істини. Крайня форма лжерелігії є поклоніння Антихристові, тобто лжемессіанізм, де людина прославляє себе самого замість Бога і Його Месії, що прийшов у плоті.

Антихрист протидіятиме Христу і намагатиметься винищити християнство, але замість того сам загине жахливим чином. У великому сенсі під цим ім'ям розуміється всякий, хто не сповідує Ісуса Христа Сином Божим і відкидає Його вчення. Крім того антихристом вважається всякий, хто прагне зайняти місце Христа, стати замість Христа, не будучи внутрішньо послідовником Христа Християнські письменники західного християнства, такі як Іриней Ліонський і Іполит Римський, вірили що антихрист прийде з коліна Данова [59, с.400-402].

Церква вступить в славу Царства тільки через цю останню Пасху, де вона піде за Своїм Господом в Його смерті і воскресінні. Царство, таким чином, буде набуто не через історичну урочистість Церкви, досягнуту просуванням вгору, але через перемогу Самого Бога над злом в його останньому настанні, перемогу, яка змусить зійти з неба Його Наречену (Церкву). Урочистість Бога над заколотом зла набуде форму Страшного суду після остаточного космічного краху цього скороминущого світу. Отже, царство Антихриста буде переможене.

Згідно із загальнохристиянським вченням земна історія завершується Другим пришествям Ісуса Христа, яке станеться по волі Бога-Отця і в тільки Йому відому годину. Тоді буде воскресіння мертвих (усіх, хто коли-небудь жив), їх душі утіляться в тіла, щоб з'явитися на Страшному суді. Смертю душа

розлучається з тілом, але у воскресінні Бог поверне життя нетлінній перетвореному тілу, сполучаючи його з його душею. Так само, як Христос воскрес і живе навіки, усі воскреснуть в останній день. Для католицької візійної, візуальної культури є характерною риса відображати людські смертні тіла померлих, як такі що розкладається, і при цьому такі зображення характеризуються натуралістичністю, деталізуванням, але це дає оптимістичну ноту в тому аспекті, що кінчається жалюгідне земне існування і починається вічне життя, що боготворить. Сама ідея тотального воскресіння з мертвих є загально християнською та малі в чому відрізняється у православ'ї та католицтві.

Однією з головних відмінних рис католицизму від православ'я є вчення про чистилище. Автором відповідної доктрини є Римський папа Бенедикт XVI, існують дві основні причини вважати, що вона чинна:

- Іуда Маккавей каже про те, що потрібно принести жертву за померлих;
- Апостол Павло каже про тих, хто врятувався нібито з вогню [60].

Перше згадування про цей термін наводиться у «словнику католицької теології», і має наступний вигляд, чистилище – місце де перебувають душі померлих, які не були відповідно досконалі до перебування у раю, тому тимчасово перебуваю покарання [61].

В межах католицької традиції необхідність відновлення тіл богословски обґрунтовується наступним. По-перше, тіло складає невід'ємну частину єдиної людської істоти, тому блаженство праведних (і муки грішних) було б неповним, якби їх випробовували одні тільки душі, без тел. По-друге, тіла творили гріхи (так само як і правду) разом з душами і було б несправедливо покарати за них одні душі, а тіла залишити без покарання (або нагороди).

Папа Бенедикт XVI вважав, що православні та католики мають спільне уявлення про «перехідне» місце де душа перебуває до Страшного суду, різниця полягає лише у назві. А. Волкоський навпаки каже про те, що для католиків існує «проміжний» стан – чистилище, а для православних лише пекло [62].

Представники православ'я непохитно заперечують чинність цієї парадигми, бо вона протилежна загальнохристиянській, яка наголошує на необхідність каяття, виправленні гріховних вад та боротьбу зі злом. А за католицьким уявленням буде «виправлення» після «виправлення», про яке у Священному Писанні не згадувалось.

В католицькій церкві у кінці XII - початку XIII ст. католицька церква коригує есхатологічну концепцію, а на Флорентійському соборі (1439 р.) приймає догмат про чистилище [63]. Ідея і дискурс чистилища пов'язані з ідеєю спокутування гріха через задоволення гніву Бога (*satisfaction*) і сягає вчення про виправдання Ансельма Кентерберійського.

Згідно з католицьким віровченням, в чистилищі перебувають душі грішників, що не отримали спасіння в земному житті, але не обтяжені смертними гріхами. Вони горять там у очищаючому вогні. Католицькі теологи цей вогонь розуміють по-різному. Одні трактує його як символ і бачать в ньому муки совісті і розкаяння, інші визнають реальність цього вогню [64, с.242-243].

З точки зору католицизму, доля душі в чистилищі може бути полегшена і термін перебування її там скорочений «добрими справами». Ці «добрі справи» в пам'ять померлого можуть здійснювати ті, що залишилися на Землі рідні і близькі. Під «добрими справами» в даному випадку розуміються молитви, богослужіння на згадку про людину, що померла, а також пожертвування на користь церкви.

Чистилище є не зрозумілим поза особливим схоластичним західно-християнським уявленням про Бога як судді і про те, що кожна людина повинна відзвітувати перед Ним і компенсувати свої гріхи для того, щоб отримати *donum super addita*, «додаткову благодать», закумуляовану в церкві святими. Чистилище виступає і може бути показане як необхідний і неминучий компонент специфічно західного християнства.

Індульгенцію – звільнення від накладання церковної покути, шляхом внесення коштів у повному розмірі, відповідно до скоєного гріха [65, с.632-645].

Важливо зауважити, що гріх повинен будити покайним, але якщо індульгенція надавалася померлому, то він звільнявся провини і відповідно минав чистилище.

Представники ранньохристиянської церкви жили у тісному зв'язку, тому намагалися дотримуватися спільних моральних норм, але все-таки якщо злочин траплявся на людину накладали під час страшні покарання, які могли займати тривалий проміжок часу. А сама процедура каяття була публічною.

Серед задатків індульгенції можна виділити певну відплату з гріхи, яку пропонує В. Великий, так, наприклад за вбивство християнин відлучається від причастя на двадцять років.

У 1343 році світ побачив буллу Папи Римського під назвою «Такса святої апостольської канцелярії», яка складалася з двадцяти рядків кожен з яких відповідав певному гріху, та сумі коштів, які необхідно сплатити задля позбавлення провини за нього. У грамоті використовувались декілька валют, що свідчить про розповсюдження булли по різних країнах. Серед зазначених гріхів були вбивство родичів, кровозмішення, садомські гріхи та інші. Також індульгенцію можна було отримати на певний строк на три роки коштувала двадцять карлінів, на 5 років – сорок, на 6 років – п'ядесят.

У час Страшного суду, згідно католицького вчення, саме перед лицем Христа, Який є істина, остаточно оголиться ситуація щодо відношення кожної людини до Бога. Страшний суд аж до самих крайніх наслідків відкриє те, що кожен зробив доброго або ж чого не зробив упродовж свого земного життя. Страшний суд настане у момент повернення Христа в славі. Через Ісуса Христа Бог-Отець вимовить Своє остаточне слово над усією історією людства. Людина упізнає кінцевий сенс усієї справи творіння і усього домобудівництва, порятунку і зрозуміє шляхи, якими Боже Провидіння вело все до остаточного завершення, як на рівні індивідуальному, так і на рівні всезагальному, цивілізаційному.

Таким чином, футурологічні уявлення католиків, як представників християнства не в значній мірі відрізняються від загальних догмат, але їм

властиві особливі механізми віросповідання, такі як індульгенція та чистилище. Завдяки яким ця релігійна течія відокремлює себе від православ'я та протестантизму.

2.3. Есхатологічне майбутнє у протестантській інтерпретації

Протестантські деномінації є занадто різноманітним і багатоплановим явищем, щоб говорити про якусь єдину, загальну для усіх протестантів есхатологію. Під однією назвою об'єднані часто протилежні, не схожі одна на одну конфесії. Тематика есхатологічного богослов'я протестантизму оперує тими ж категоріями і поняттями, що і інші християнські конфесії, а саме актуальність тем царства Антихриста, Другого Пришестя Ісуса Христа, Армагеддону, Страшного Суду, Царства Небесного (у варіанті Тисячолітнього царства). У тому або іншому варіанті усі ці богословські концепції формуються в приблизно єдиний послідовний комплекс, проте різноманітність трактувань не дозволяє узагальнити їх без насильства над ними. Тому, слід зосередити увагу на базових моментах, які так чи інакше відрізняють протестантизм від інших християнських конфесій, але в той же час, не вичерпують усього різноманіття протестантських субконфесійних традицій.

Протестантизм один з трьох головних напрямів у християнстві, разом з католицизмом та православ'ям, характерною рисою якого є досить стримане відношення до адіафор. Тому єдиних поглядів на есхатологічні питання немає. Протестантизм є породженням Реформації. Складні релігійні, соціально-політичні, культурні і інші процеси, що відбувалися на початку XVI століття в Європі, наклали відбиток і на релігійне явище, що народжувалося. У епоху Реформації в масових рухах, ідеологією яких були ідеї вождів Реформації, робилися спроби зняти протилежність цього та потойбічного світів за допомогою пожвавлення ідей земного Царства Божого і трактування кінця світу як реального усунення зла [66, с.5-6].

Ключовим поняттям у вирішенні цього питання є «мілленаризм» - вчення про трансформацію людства, за допомогою природних сил [67, с. 33]. Перш за все треба зазначити, що існують теорії які буквально трактують Откр. 20:1-4 стосовно Тисячолітнього Царства, а є ті хто сприймає цей проміжок часу умовно. Класифікація підходів наведено на рисунку 2.3.

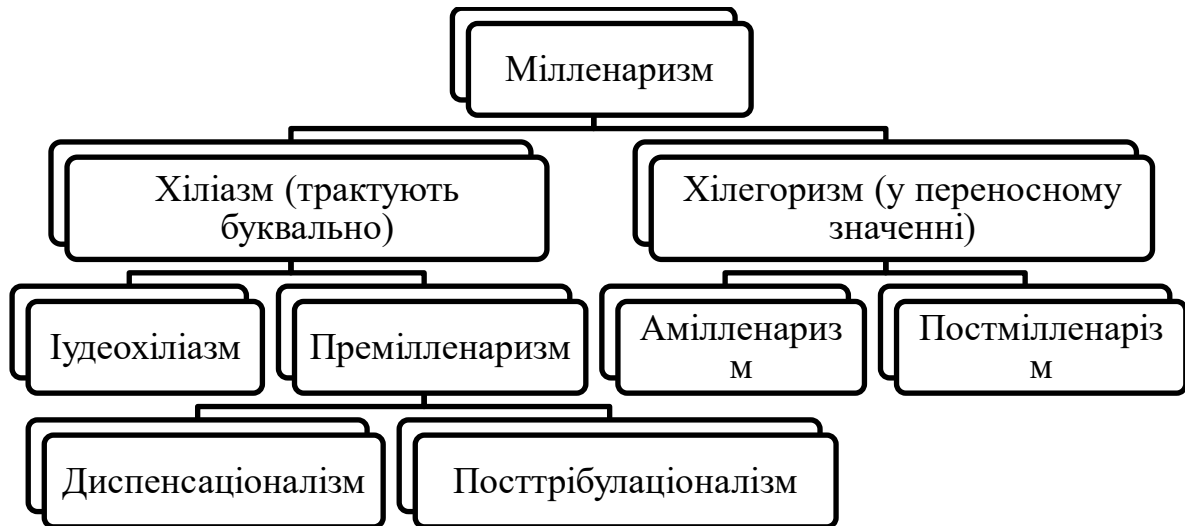

Рис. 2.3. Основні напрямки есхатологічних поглядів

Оскільки іудеохілізм відноситься до іудаїзму, тому у роботі будуть розглянуті наступні теорії:

- Амілленаризм;
- Постмілленаризм;
- Посттрібулационалізм;
- Диспенсационалізм.

Усі дискурси ведуться навколо такого терміну, як тисячолітнє царство (англ. Millennium) – період щастя та миру, мова іде про тисячолітнє правління Христа, яке згадується в Апокаліпсисі від Івана [68, с.4959].

Міленаризм це вчення про те, що Ісус Христос повернеться на Землю і встановить фізичне царство, що триватиме тисячу років (лат mille тисяча, annus рік), ґрунтоване на буквальному читанні Апокаліпсису, в якому вираження «тисяча років» згадується 5 разів. Інша назва міленаризму – хіліазм (від грецького χίλις – тисяча). У релігієзнавстві хіліазм трактується як християнське вчення про «тисячолітнє царство» - період в тисячу років,

протягом якого сатана буде скутий, а святі мученики царюватимуть разом з Христом. Причому це тисячолітнє царство трактується буквально і його існування передбачається саме на землі.

Для амілленаризму цей період вже настав з Першим пришествям Христа, а кінець світу розпочнеться, коли антихрист спричинить всесвітнє гоніння на християнство. Тобто, сама поняття трактується у переносному значенні, для прихильників цих есхатологічних поглядів характерна віра у друге пришествя Христа, після якого буде воскресіння мертвих, над якими буде здійснюватися суд Божий [69, с.7]. До представників амілленаризму відносять лютеранство, кальвінізм, англіканство та методизм. Також характерною рисою цієї теорії є те, що Христос не буде царювати на землі, але амілленаризти вірять в те, що Він вже зараз править з небес. У якості доказів використовують Священне Писання (Матф. 12:28, Лук. 17:20,21, Рим. 14,17) , де йдеться про те, що пришествя Царства Божого не може бути помітним, воно знаходиться серед них. Ісус залишиться з Церквою до кінця світу [70].

Преміленаристська концепція розділяється, цілим рядом п'ятидесятницьких течій. На думку п'ятидесятників, ми живемо в «останні дні», пророкуються апокаліптичні лиха – суди Божі над беззаконними народами і жорстокі гоніння на Церкву (т.зв. Велика Скорбота). У зв'язку з цим слід згадати вчення, що розділяється п'ятидесятниками, про захоплення Церкви (приході Христа за Церквою, щоб узяти її з Собою на небо). До гонінь буде «виявлення Духу», найпотужніше в історії, - т.з. Велике Пробудження. На думку багатьох п'ятидесятників, в останні часи будуть могутні та харизматичні апостоли і пророки, а також усі хворі повинні будуть отримати зцілення.

Найвідомішими з таких апостолів і пророків, яких особливо підносять п'ятидесятник, це Давид де Плессі (містер П'ятидесятниця), Девид Вилкерсон, Біллі Грем, Девид Йонги Че і інші. Особливий акцент робиться і на практиці масових зцілень, що існує в різних п'ятидесятницьких церквах, у тому числі і в Україні (т.з. служіння зцілення, що збирають десятки тисяч вірян).

Однією з особливостей цього напрямку є спроби вичислити дати можливого другого пришествя Христа. Безліч разів називалися конкретні дати другого пришествя Христа і початку тисячолітнього царства, проте усі вони виявлялися такими, що не відбулися. Проте, не дивлячись на усі ці відмінності в розумінні тисячолітнього царства, християнську церкву в цілому об'єднує те, що покладає надії на друге пришествя Христа. Важливою рисою міленаристського руху є те, що воно розглядається як рух колективний і цьогобічний, при цьому, ґрунтується на обіцянці загальної соціальної зміни надприродним способом.

Постміленаризм – теорія, згідно з якою Царство Боже поширюється за допомогою проповіді Євангелія, і тільки після всесвітнього прийняття християнства, настануть часи всебічного благополуччя, щастя та миру [71]. Після чого прийде антихрист та настануть часи великої скорботи, пережити які зможуть лише віряни. Далі настане друге пришествя Христа, воскресіння мертвих, Страшний суд, під час якого буде вирішена доля кожної людини. Стосовно часовий «кордонів» які матиме Тисячолітнє царство, у представників постміленаризму немає узгодженості. Хтось вважає що це реальна тисяча років, а інші, що це образний проміжок часу. Аргументація яку використовують постміленаристи, щодо підтвердження цієї теорії:

- 1) У своєму зверненні до Апостолів, Христос надає їм поручення хрестити усі народи, та вчити їх сповідати віру (Мф. 28:19-20);
- 2) У молитві Христос вчить сповідувати те, що прийде Царство Господнє, і буде Воно як небі, так і на землі (Мф. 6:10);
- 3) Христос сам каже про те, що Євангеліє буде сповідане у всьому всесвіті (Мф. 24:14).

Ще більше доказів постміленаристи знаходять у Старому Заповіті: у Псалмах Давида, Книзі пророка Ісаї, Книзі пророка Єремії, Книзі пророка Даниїла та Книзі пророка Михея. Де головний нарис робиться у напрямку вічного панування Христа на землі, але очевидним є те, що зараз такого нема, тому постміленаристи вважають, що за панування прийде у майбутньому тисячолітті [72].

Посттрибулаціонізм (диспенсаціоналізм) – теорія, згідно з якою церков буде зазнавати бід та страждань до Другого пришествя Ісуса Христа [73, с.298]. Тобто, церков повинна притерпіти гоніння антихриста, яке закінчиться коли Ісус Христос прийде та подолає зло, воскреснуть мертві і наступить період тисячолітнього царства добра і благодаті. Головними прихильниками цієї думки є баптисти та п'ятидесятники. На думку І. В. Каргеля, Восхищення «містить у собі найвищу урочистість, до якої увійде Церква тут на землі, тобто, урочиста перемога над смертю і могилою, вхід з Ним Превознесеною Главою Церкви на славу Його яку Він мав насамперед створення світу і ту славу, яка Йому буде, як синові Людському дана після входу до Церкви Своєї» [74]. Основною характерною рисою посттрибулаціонізму є те, що Восхищення церкви и Друге пришествя Христа це дві окремі події, стосовно Суда Божого, то він буде виключно формальним, бо основою цього вчення є доктрина виправдання вірою [75, с.840-844]. Але тоді виникає питання, якщо тисячолітнє Царство наступить після Другого пришествя, яке закінчиться гоніннями на церков яке подолає Христос та встановить вічний рай та пекло, то буде два пришествя? Стосовно відповіді на це запитання є декілька варіантів так, наприклад, Дж. Ледд каже про те, що і після другого Пришествя серце людини все одно буде піддаватися впливу сатани [76, с.720-722], тому є необхідність у наступному подоланні. Джерелами для доказів своєї правоти посттрибулаціоністи беруть з текстів Священного Писання, а саме: Лк. 14:14, 1Кор. 15:23, Флп 3:11, Дан. 12:2, Ін. 5:29.

Диспенсаціоналізм – різновид преміленіалістських поглядів на Кінець світу, засновником яких є ірландець Джон Нельсон Дарбі [77]. Його концепція заснована на тому, що людство вже чотири рази мало можливість врятуватися:

- 1) За райських часів;
- 2) В період до Великого Потопу;
- 3) В епоху старозавітних патріархів;
- 4) З приходом Христа.

Але кожного разу людина втрачала цю можливість через власну гріховність, і Бог мусив надавати нові і нові умови для спасіння людської душі. Тому і існує

потре у Другому пришестві Христа коли кожна людина буде відповідати за власні вчинки, це і є «особистий» договір з Христом. Згідно з цим вченням у Бога існує наступна градація:

- «Земне царство», мова іде про Ізраїль;
- «Небесне царство» - християнська церква.

Тобто, різниця між Ізраїлем та цервою є основою доктрини диспенсціоналістів [78]. Дербі каже про те, що євреї ніколи не увійдуть в церков, а Ізраїль отримає довічне мирське панування. Теологи кажуть про існування семи диспенсцій - умовних періодів, які переживає людство:

1. Адамовий період (коли не було гріху);
2. Від першого гріха до Потопу;
3. Після Потоповий період;
4. Період Заповіту (від Авраама до Мойсея);
5. Від Мойсея до смерті Христа;
6. Від Христа до Тисячолітнього Царства;
7. Тисячолітнє правління Христа на землі в Єрусалимі.

На думку багатьох диспенсціоналістів, зараз настає перехід між шостою та стомою диспенсцією. Кожна із існуючих диспенсцій буде вимірювати покірність людини волі Божій [79, с.85]. Тобто не існує єдиного шляху порятунку для всіх, від змінюється згідно з історичними умовами.

Таким чином, ми маємо чотири діаметрально протилежні погляди не тільки на есхатологічні питання, а взагалі на всю історію церкви, зі своїми особистими трактуваннями. Якщо узагальнити усю раніше наведену інформацію, то для амілленаристів та постмілленаристів есхатологічні очікування мають наступний вигляд (Рис. 2.4):

Рис. 2.4. Трактування амілленаристів та постмілленаристів

Для посттрібулаціоналізму характерні наступні риси, які зображені на рисунку 2.5.

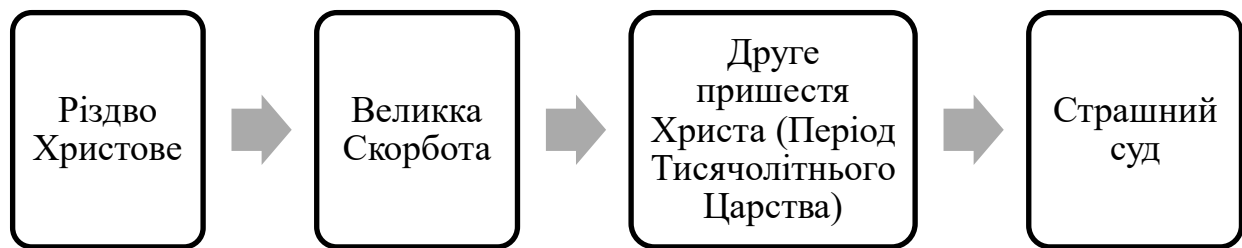

Рис. 2.5. Характерні риси есхатологічних міркувань посттрібулаціоналістів

Диспенсационалізм в свою чергу акцентує увагу на наступних етапах, які наведені на рисунку 2.6.

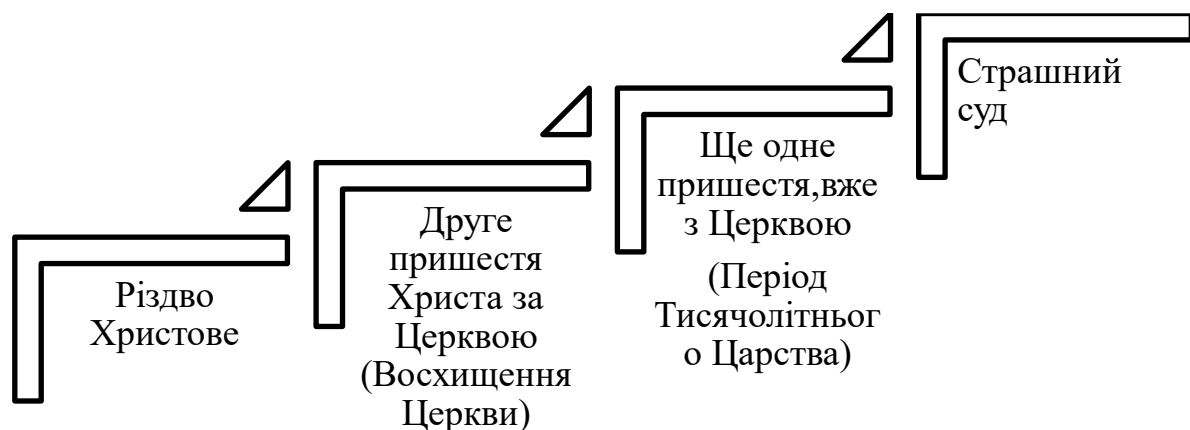

Рис. 2.6. Есхатологічні уявлення диспенсационалістів

Отже, протестантська есхатологія, враховуючи більш розгалужену протестантську субтрадицію, не є спільною для всіх протестантських течій та має свої специфічні риси, що відрізняє протестантську есхатологію від католицької та православної, які все ж таки, більш конфесійно зосереджені та унормовані. Варто зазначити, що для протестантської есхатології характерним є те, що в рамках протестантизму існує як течії, що в основних рисах співпадають із загальнохристиянськими варіаціями, а є такі, що відводять есхатологічному вченню особливого значення та мають свої специфічні риси. В цілому варто зазначити, що протестантська есхатологія із самого початку носила соціально-орієнтований характер.

Від самого часу Реформації есхатологічна тема уособлювалася в догматичних формах вчення про тисячолітнє царство (міленаризм) як виклик соціальній несправедливості та намагання її знайти у цьому світі. Несправедливість існуючого світо устрою спонукає богословськи вирішувати ці питання проголошення другого приходу Христа на Землю у періоди найбільших загострень соціальних, політичних та економічних суперечностей; акцент на Тисячолітньому Царстві як втілення найбільш бажаних мрій більшості віруючих; протиставлення світської влади як недосконалої, досконалому Божественному укладу.

Висновки до розділу 2.

Таким чином, християнська есхатологія поліваріантна, вона розкидається на відповідні конфесійні та субконфесійні інваріанти відповідно до тієї чи іншої християнської традиції.

Для християнської есхатології, незалежно від її конфесійних варіацій існує суттєве спільне начало, яке їх поєднує, а також відділяє християнську есхатологію як різновид та складову релігійного світогляду від світських варіацій ідей про кінець світу. Мається на увазі те, що християнська есхатологія є вченням про «останні події» по відношенню до окремої людини (індивідуальна, приватна есхатологія) і людства в цілому (всезагальна есхатологія), при цьому слід враховувати, що мова не йде про закінчення всього існуючого, а перехід від одного стану речей до іншого.

Правослана традиція використовує найбільшу кількість джерел. Особливе місце в пізнанні майбутніх подій займають праці Святих отців, які розкривають таємний зміст Об'явлення Івана. Поневіряння – есхатологічна «перлина» православної догматики. Двадцять ступенів, які душа має пройти у потойбічному житті, але чи зможе вона це зробити? Кожний крок відповідний певному гріху, які біси обов'язково записали в свої статuti, якщо людина його скоїла. Лише щире каяття при житті дає змогу зробити крок у гору.

Католицизм за своєю природою має спільне «коріння» з прославною традицією, але є декілька відмінностей. Найбільш істотними серед них є вчення про чистилище та індульгенцію. Чистилище, як проміжний рубіж для грішної душі, що має надію на порятунок, і індульгенція, як «ключ» який дає змогу досягти цього порятунку.

Протестантизм – дитя Реформації, яке має велику кількість зовсім різних за своєю структурою та формою, есхатологічних вчень. Одним з проблемних питань є розуміння Тисячолітнього царства, точніше його трактуванні стосовно часового визначення. Преміленаристи, аміленаристи, постміленаристи, всі вони знаходять певну аргументацію у Священому Писанні, яка підтверджує їх вчення. Отже, есхатологічна проблематика займає суттєве місце серед протестантських релігійних угруповань, а звідси є важливою і для усього християнського виміру. Більш детальне вивчення дасть змогу глибше розкрити це питання, обумовити унікальність кожного есхатологічного погляду, не дивлячись на те, що вони всі мають спільне першоджерело.

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУЧАСНОЇ ПРОТЕСТАНТСЬКОЇ ЕСХАТОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

3.1. Сутність протестантського есхатологічного вчення та її інваріанти

Есхатологічні вчення протестантів за своєю формою мають поліваріативний характер, бо їх існує велика кількість, в залежності від самої релігійної течії. Тому спочатку треба зазначити, що під протестантизмом зазвичай мають на увазі велику сукупність релігійних спільнот, утворення яких було пов'язане з Реформацією. Оскільки сама Реформація була спричинена низкою суспільних проблем серед яких занепад церковної системи, використання церковної влади, втрата довіри до представників духовенства, тому все це спричинило не тільки відокремлення певних релігійних діячів та їх послідовників, а і формування нового трактування вже існуючих норм християнства. У наслідок цього існує певний поділ, за яким характеризується ступінь відходу від традиційних християнських вчень, що зображений на рисунку 3.1.

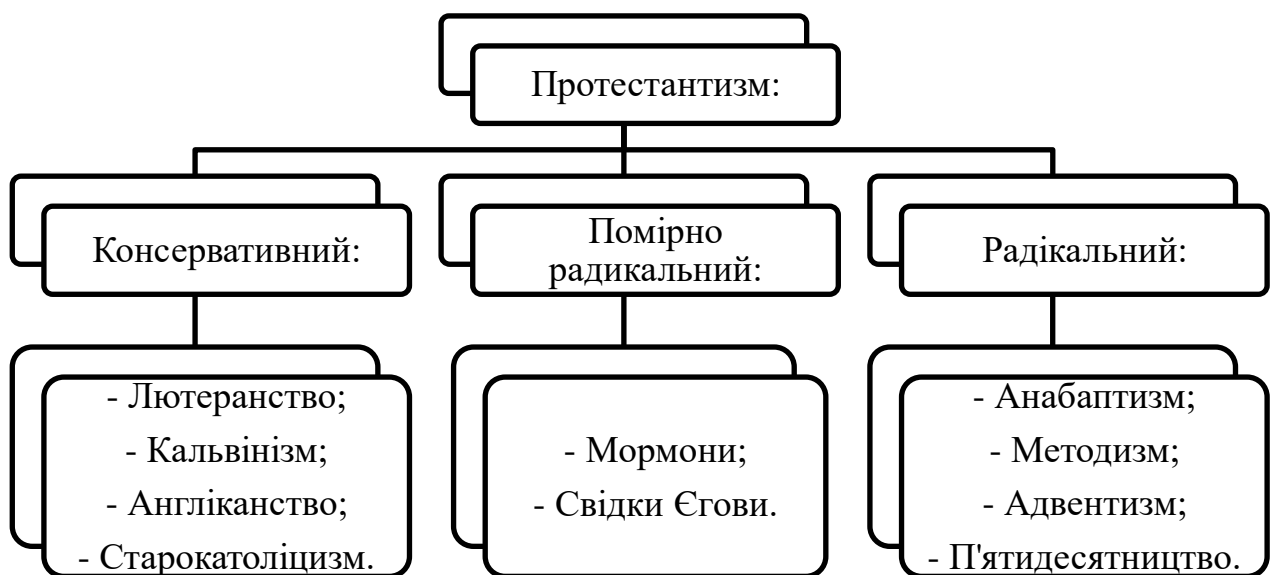

Рис. 3.1. Класифікація основний протестантських течій

Але все-таки існують спільні риси, які об'єднують ці вчення:

- 1) Головним джерелом духовного пізнання є Біблія;
- 2) Не використовується Святе Передання, заохочується власна інтерпретація релігійного досвіду;
- 3) Зменшується значимість духовників та представників церкви;
- 4) Реформування богослужінь;
- 5) Не віра у святих, та у необхідність шанувати їх пам'ять у вигляді ікон.

Протестантський священний текст дещо відрізняється від православної та католицької, бо в його основі лежить масоретський переклад єврейського Танаха, до неї увійшли 39 книг Старого Заповіту та 27 Нового Заповіту.

Тому джерелами есхатологічних поглядів для кожної християнської деномінації будуть індивідуальні, слід зауважити, що деякі представники цих спільнот взагалі оминають цю проблематику.

Так, наприклад, для баптистів існує ряд розроблених богословських книжок та лекцій Г.К. Тіссена, Ч. Райрі, Ф. Баракмана, але в них есхатологічна проблематика зачіпається лише у ході загального пізнання, а не розглядається як окремий об'єкт. Ч. Райрі у своїй книзі «Основи богослов'я» каже про те, що необхідність окремого розгляду Церкви та Ізраїля. Автор є прихильником диспенсціоналізму, тому у своїй роботі робить наголос на схопленні Церкви для зустрічі з Христом перед Другим пришествям [80]. Його погляди поділяє і Г.К. Тіссен у своїх «Лекціях по системному богослов'ю», кажучи про необхідність поділу подій Другого пришествия Христа на певні фази. На його думку буде схоплення Церкви, а вже після цього Христос прийде на землю разом зі своїми вірянами [81]. Ф. Баракман у своїй книзі «Практична християнська теологія» певно під впливом кальвіністської теології стверджує, що під час схоплення Церкви врятовані будуть усі християни, навіть грішні, але вони не отримають певних нагород [82].

Позиції амілленаризму, постмілленаризму, посттрібулаціоналізму та диспенсціоналізму ретельно розглядав М. Еріксон у своїй книзі «Християнське богослов'я», на його погляд більш досконало розкриваються останні події у

вченнях преміллениаристів, але він не вірить в те, що сходження Церкви буде перед великою скорботою [83].

Засновник футуристичного посттрібулаціоналізму Дж. Е. Ледд стверджував, що останні події матимуть наступну послідовність:

- 1) Перше воскресіння кожного після його власної смерті;
- 2) Період тимчасового тисячоліття;
- 3) Загальне воскресіння мертвих;
- 4) Панування вічного Божого Царства.

На його думку сьогодення – це вже Царство Христа, зміни будуть полягати в тому, що в остання часи Христос з його нинішнім тимчасовим пануванням підкориться Отцю [84]. Але є науковці, які заперечуються основи преміллениаризму та за допомогою окремих частин Священного Писання доводять правильність аміллениаризм. Так, наприклад, Дж. Уілмот каже про те, що прихід Христа не може бути неочікуваним, до у другому посланні Петра, він каже про те, що ніхто з апостолів цього не дочекається, тобто певний період часобуття вже був відомий. Також, у Євангеліє від Матвія йдеться про те, що Пришествя Христа не наступить доки не буде всесвітньо його проповіді Євангеліє, що теж повинно мати часовий проміжок [85]. Ця книга стала приводом для написання Г. Гололобом великої статті, у якій він міркує над тим чи є правдою «тисячолітнє царство». Він каже про те, що диспенсационалісти вдало використовуються окремі фрагменти Священного Писання для доведення власної теорії, та ігнорують ті, що їм не відходять. Автор стверджує, що і сам повірив у вчення диспенсационалізму коли вперше з ними ознайомився, але при детальному аналізі з'явилися питання на які вже не було відповідей. Напевно, через це його і привабила книга Дж. Уілмота, бо той сам пережив перехід від преміллениаризму до аміллениаризм. Науковець акцентує увагу на тому, що Дж. Вернон МакГі, який є прибічником кальвінізму, поділяв Писання на дві частини, перша присвячена тому, що написано для Ізраїля, туди входило все те, що пов'язане з виконанням заповідей, а друга частина для усіх інших християн. Тому Дж. Вернон МакГі у своїх проповідях просто відкидає все, що на його

думку стосувалося першої частини. Г. Гололобов виділяє три елементи на яких заснований преміленаризм:

- 1) Теорія диспенсації;
- 2) Теорія поділу на Ізраїль та Церкву;
- 3) Теорія про Друге пришествя Христа, яке виконується у два етапи [86].

Однією з причин такого поділу є пророцтво п'ятнадцятирічної Маргарити МакДональд, яке вперше було надруковану у 1840 році, у якому йдеться про те, що під час великої скорботи, буде схоплення Церкви разом з обраними християнами, які відповідно не зазнають страждань.

Ще один перехід від диспенсаціоналізму до амілленалізму зробив п'ятидесятник Н. Олізаревич. Основний напрямок його досліджень полягав у критичного аналізу тлумачення сімдесятої седмици пророка Даниїла, що на думку диспенсаціоналістів полягає у «поділі» церкви.

К. Джентрі засновував свої релігійні пошуки на доктрині посттрібулаціоналістів, головним на його погляд є те, що поки що рано казати про панування християнської віри у світі [87]. Для баптистів основною доктриною есхатологічних вчень є преміленаристична. Але, для більш детального аналізу використовується не тільки Старий та Новий заповіти, а і екзегетична література, що пов'язанна з тлумаченням Об'явлення Івана.

У Церкві Асамблеї Бога на відміну від баптистів існують власні доктрини, які були прийняті у 1916 році. Серед шістнадцяти існуючих, чотири розкривають есхатологічні бачення:

1) У тринадцятій доктрині, яка має назву «Благословенна надія», говориться про схоплення Церкви. Надію вірних християн на спасіння, і час каяття для непокірних душ;

2) Чотирнадцята доктрина має назву «Тисячолітнє царство Христа».

Головний зміст полягає у тому, що з кожним роком життя на землі буде становитися все гірше, але християни не повинні цього лякатися, бо так говорить Євангеліє, і воно чітко каже про те, хто стане Переможцем;

3) «Страшний суд», наступна доктрина, у якій п'ятидесятники чітко наголошують на тому, що для грішників буде смерть, бо Бог – є любов, але Він також Справедливий. Заперечується вчення про те, що всі християни врятовуються;

4) Остання доктрина має назву «Нове небо та нова земля», які стануть кінцевою відплатою для вірних християн, які мають чітку надію на краще життя [88].

Ще одна баптистська організація під назвою «Церква, що з'являється», стверджує про відсутність пекла, та вічних страждань, також не бачить необхідності у Другому пришестві Христа. Це вчення засноване на тому, що пекло знаходиться на землі, його прояви ми бачимо у смерті близьких, голоді, вбивствах, заздрості, відчаю, насиллі. А відповідно Царство Боже може буде досягнуте теж на землі, шляхом ведення чесного праведного життя. У ході розвитку цього руху, погляди його засновників трохи змінилися, і вони прийшли до висновків, що потойбічне пекло все-таки існує, воно використовується для виправлення грішників, що не вірили в Христа при житті [89].

Джерелами для пізнання есхатологічних поглядів Церкви адвентистів сьомого дня служать «Велика боротьба», «Християнські дослідження та бачення» та «Духовні дари» Є. Уайт. Пророчиця дає характеристику подій не тільки майбутнього, а і минулого, пояснюючи причини та наслідки реформації. На її думку Лютер розпочав боротьбу за християнство, яке було зганьблене папство, але не завершив її, в той час, як адвентисти в повній мірі відповідають волі Божій. Слова цієї реформаторки стали основою вчення Церкви адвентистів сьомого дня, але слід зауважити, що у них багато розбіжностей та запозичення у інших авторів [90].

Свідки Єгови мають спільні риси з адвентистами, так, наприклад, на їх думку Христос ще у 1914 році прийшов на землю для встановлення свого царства. Свідки є прихильниками доктрини про сон душі, яка свідчить про те, що людина після своєї смерті лише непритомніє, а приходить до тям лише під

час воскресіння. Головним джерелом пізнання є власний «Переклад нового світу», але він багаторазово критикувався з боку теологів та богословів, через маніпуляцію термінологією за власною вигодою. Свідки Єгови розповсюджують своє вчення через чисельні брошури та журнали, найвідоміший з них «Сторожова вежа».

Таким чином, очевидним є те, що не існує універсального есхатологічного вчення, а є велика кількість інваріантів, які мають різну природу та форму. Деякі з них утворилися під впливом доктрини Ж. Кальвіна про приреченість, інші під впливом диспесационалістів та амілленаристів. Наступні були отримані шляхом пророцтв, або критичного аналізу. А є і досить модернові, яка, наприклад, у книзі Н. Галлі «Христос прийде», в сюжеті останній подій згадується зустріч з інопланетними істотами. Це свідчить про різні тенденції формування есхатологічних поглядів, які мали певну еволюцію.

3.2. Причини Кінця світу в контексті розвитку західної цивілізації

Есхатологічні очікування та уявлення завжди знаходяться у тісному зв'язку з історичними подіями. Війни, природні катаклізми, епідемії та інші критичні ситуації слугують приводом для осмислення як власного життя, так і для інтерпретації подій Священного Писання. Зміна одного тисячоліття іншим визиває жвавий інтерес навколо апокаліптичної проблематики. Вся європейська культура пронизана питаннями кінцевості світу, його передумов, та прогнозів подальшого світобуття.

Кінець світу розкривається в трудах філософів, соціологів, теологів, богословів, релігієзнавців. Але треба зауважити який би сильний не був внесок науки у розкритті цього питання, головне місце завжди буде займати релігія, як один з фундаментальних чинників формування людської свідомості. Про це свідчить актуальність релігійних війн, які нажалі мають місце бути у сьогоденні.

Формування європейського як і, до речі, американського світосприйняття відбувалося під впливом християнства. М.Г. Абрамс каже про те, що в незалежності від того вважає людина себе віруючою чи ні, за два тисячоліття християнське мислення наскрізь заповонило західну цивілізацію. [91, с.5-31].

Історичні події мають дві головні концепції:

- лінійна – перехід від легкого до складного, від старого до нового;
- циклічний – кругообіг подій, що повторюються від зародження до загибелі суспільства [92].

Остання лежить в основі філософських вчень Давньої Греції, Індії та Китаю. Оскільки така модель складається з певних елементів, то за своєю структурою є замкненою, на відмін від лінійної, яка має свій початок та кінець, а проміжок часу між цими двома точками – мета, яка вкладається.

Але з часом лінійна форма сприйняття еволюціонувала у прогресивну, а згодом у Просвітницьку.

Кінець світу у європейській історії – синтез знань, заснованих на біблійському апокаліпсисі, що мали певну модифікацію у різні епохи, яка, наприклад, під впливом лібералізму чи марксизму.

Інтерпретації Об'явлення Івана Богослова серед науковців мали досить цікавий прояв, так в залежності від часу у образі антихриста виступали:

- Папа Римський;
- капіталісти;
- представники церкви, що брали участь у політичному та економічному житті;
- рабовласники;
- Гітлер.

Тому, на думку А. Сосланда, усі питання які народжуються навколо передумов, причин та наслідків кінця світу набули наукової форми у есхатологічних вченнях [93, с.108-115]. Антропоцентризм є основою християнської теології, бо навіть Бог набуває образу людини, щоб прийти для порятунку як усього світу, так і кожної окремої людини. Через призму

християнського світосприйняття першою причиною для смерті стало гріхопадіння перших людей, яке спричинило накладення первородного гріха на всі наступні покоління. Біль, страждання та смерть стають супутниками людського життя, хоча раніше їх не було, тому кінець світу – служить спасінням від цього «прокляття» на яке приречене людство.

Головною подією для західних цивілізацій, в незалежності від їх конфесійності – є Різдво Христове, яке стає початком переходу на «новий» час, який матиме подвійну природу як порятунок, так і кінцевість.

Слід за християнською есхатологією виникає теорія прогресу, яка бере свій початок з протестантських вчень. Епоха Відродження стала джерелом відкриттів у багатьох галузях науки. Це спричинило уяву про те, що апокаліптичного сюжету можна уникнути. Відносна нормалізація у суспільному та політичному житті, пошук для власних духовних проявів, стрімке піднесення моралі, все це причинило сподівання на краще життя тут і зараз, без страшних «переходів», які проповідує християнська теологія.

Е. Юнгер каже про те, для XIX століття теорія прогресу стає «народною церквою», яка має великий вплив на життя суспільства, та не прислухається до жодної критичної думки [94, с.446]. Засновником цієї концепції був Г.В.Ф. Гегель, основна парадигма цього вчення на його думку полягає у вічній еволюції від чогось звичайного до складного. На основі цього він поділяє усю історію на два етапи:

- 1) доісторичний період;
- 2) безпосередня історія, у якій реалізувались втілення інтелектуальних ідей. [95, с.78-81].

Але ця теорія ще у XIX столітті зіштовхнулася з хвилею критики з боку науковців. Р. Генон, каже про те, що уся західна цивілізація просто не може розвиватися під одним вектором вісь час, завжди буде якась точка перетину, яка не дасть змогу йти далі, що спричинить страшний катаклізм, і як наслідок загибель цивілізації [96, с.10].

Ентузіазм стосовно панування прогресу у світі призупинила Перша та Друга світова війна, яка знову привела весь світ до актуалізації апокаліптичних мотивів.

Утопічна парадигма есхатологічного майбутнього є наступною. Утопічне мислення походить з віри в те, що усі проблеми вирішаться колись у майбутньому. Д.Є. Мартинов, каже про те, що існує велика кількість тлумачення терміну «утопія», але в незалежності від ораного контексту – це прагнення до досконалості [97, с.156]. Для західних цивілізацій утопічний відхід видатний історик М.Б. Ямпільський, бачить у пристосуванні до політичних систем, пошуків зв'язків між владою та суспільством [98]. Головна риса цієї концепції полягає у будуванні досконалого суспільства, у якому не буде зовнішніх та внутрішніх загроз, а для отримання будь-якого блага, людині не потрібно буде працювати, все в світі буде у достатку. Марксистський комунізм базувався на довічному удосконаленні людини, як особистості. Але Ф. Фукуяма каже про руйнівний підтекст марксизму, який спочатку подолав абсолютизм, потім пережив фашизм, та створив загрозу для ядерної війни [99, с.290].

Значний внесок у розгляд утопічної есхатології майбутнього зробив Н.А. Бердяєв. На його думку, людину турбує два фактори:

- 1) позбавлення вічних страждань;
- 2) самореалізація через постійне удосконалення.

Очевидним є те, що для досягнення останнього треба подолати страх перед смертю [100, с.153]. Але чим ближче людина до смертного одру, тим ретельніше вона хапається за життя, хоча і несвідомо марить уявленнями про рай. Серед представників релігійних течій період комунізму сприймався, як шлях для порятунку душі, через покірне терпіння.

Ю. Бохенський проводить цікаву паралель стосовно відношення до досягнень науки ще два століття тому і зараз. І хоча зараз інформаційні системи, промисловість, зробили великий крок уперед, надії на порятунок шляхом прогресу вже ніхто не бачить, бо сьогодні світ все частіше

зіштовхується з руйнівними наслідками у якості екологічних та техногенних криз [101, с.97]. Період швидкого розвитку культури, економіки, інформаційних систем стає постмодерновий. Для якого вже втрачаються кордони між державами, що свідчить про всесвітню глобалізацію. Нема потреби обирати певний професійний напрямок діяльності, виділяється схильність до гнучкості, пошук чогось нового, розкриття свого потенціалу. Релігійні «бар'єри» певних систем теж зазнають трансформації. Втрачається акцентування на національній чи статевій приналежності.

З кінця XIX століття популярності набуває футурологічна література, оскільки деякі прогнози цих авторів становились реальність, багато людей почали вірити у науково-фантастичні сюжети. З появою телекомунікацій розповсюдження цих ідей за допомогою кінематографа, дослідницьких та наукових передач набуло великих масштабів. Людство зробило великий крок вперед у відкритті космічного простору, техногенної індустрії, промисловості, але все приводить руйнівних екологічних наслідків, які ледве можна подолати. Набувають актуалізації теорії «Великого вибуху» чи «Теплової загибелі Всесвіту». Так, на думку науковців великий вибух можна очікувати не раніше ніж через 100 млрд. років. До того часу прогнозується інтелектуальне піднесення людства, його трансформація, появи нових форм буття у вигляді кіборгів, перемога над смертю, повернення до життя вже померлих шляхом кріонування [102]. Епоха постмодерну наповнена новими радикально протилежними поглядами, так, наприклад, Ж. Бодрійяр впевнений, що апокаліптичні часи вже настали, і ті природні катаклізми та війни, що є зараз це межа, гіршого вже чекати не слід, тому треба позбавитися від мук совісті [103, с.23-24]. Б. Гройс вважає, що апокаліпсис який пропонує християнська теологія це видумка, єдине що можна віднести під це поняття це війна, яка може зруйнувати безліч існуючих сьогодні країн з їх культурними цінностями та історичними пам'ятками. Він розглядає доктрину класового панування, до якої входить лише інтелектуальна еліта, і лише вона має значення в історичному контексті [104, с.31-35]. Яскравий приклад сучасних есхатологічних уявлень

реалізується у кінематографі. Апокаліптичний напрямок один з найкомерційніших, а це свідчить про те, що ця тематика і досі хвилює людей. Звісно сюжети фільмів досить різноманітні, але якщо виділити найпопулярніший сектор та узагальнити його, то ми бачимо, що кінець світи асоціюється з повним руйнування планети, а шляхи для порятунку зводяться до удосконалення технічного обладнання, яке допоможе людям врятуватися. Цей сценарій стимулюється жвавим зацікавленням науковців у освоєнні Місяця та Марса. Тобто, тепер апокаліптика складається з наступних елементів:

- поява загрози;
- Армагеддон;
- Перемога людства.

Отже, сучасне есхатологічне сприйняття людей, ухиляється від суду, тобто від відповідальності за свої вчинки. Про це свідчить стаття А. Сосладна, під назвою «Задоволення від Апокаліпсису», у якій він каже про те, що християнські пророки було просто садистами, яким подобалося лякати людей страшними сюжет майбутнього [105, с.108-115].

Екологічні катастрофи, глобальні кризи в сфері політики, миру і війни показують, що вже досягнута відома межа прогресу в його традиційних формах. Сучасні дослідники пропонують різні теорії «обмеження прогресу», розуміючи, що існує деякий екологічний, науково-технічний імператив, тобто сукупність умов, які людина не має права переступати ні за яких обставин [106, с.3-12].

Таким чином, ми бачимо, що тематика причин та наслідків, а згодом і шляхів уникнення, кінця світу для західних цивілізацій була актуальна завжди. Парадигма лінійного руху історії залишається незмінною, тобто кінець все-таки буде, але уявлення та часові проміжки його очікування змінювались. Від традиційно-християнських до модерново-прогресивних. Що спричинило винесення загрози «кінця світу» з духовного виміру до фізичного. Людина більше не шукає шляхів порятунку душі, змирившись з неминучістю Суду

Божого, а шукає порятунку тіла, роблячи його бездоганим, вічним, якому більше не загрожує смерть.

3.3. Очікування від майбутнього в сучасному протестантизмі

Активний розвиток есхатологічних теорій та очікувань у протестантизмі розпочався у XX столітті. Це обумовлене тим, що у деяких протестантських церквах існують концепції з конкретними датами майбутніх подій, які були отримані через пророків, тому цей процес привернув до себе увагу не тільки вірян, а і багатьох сторонніх людей, які не є адептами цих церков. Перш ніж розглянути есхатологічну ситуацію сучасності, розглянемо джерела її формування під впливом головних ідеологів протестантизму.

Криза католицизму, в свій час, спричинила появу більш демократичного протестантизму, який відображав інтереси багатьох верст населення. Але згодом, коли справа почала стосуватися практичного оформлення релігійних думок, з'явилося утворення окремих течій, відповідно змінювалися і їх інтерпретації як усього Писання, так і обумовленої есхатологічної тематики.

М. Лютер (1483 – 1546 рр.) засновник лютеранства вважав, що вся есхатологія полягає у жертвній смерті Христа, яка вже гарантує вірним прибічникам християнства вічне блаженство на Небесах. Його догматика заснована на посиленні Павла до римлян, в якому апостол каже про те, що люди будуть виправдані по вірі, в незалежності від власних дій. Отже, реформатор шлях спасіння бачив у вдосконаленні віри у Христа, яка буде вище ніж власні бажання та доводи розуму [107, с.72]. Але Т. Мюнцер не погоджувався з поглядами М. Лютера, бо вважав, що лише одним вдосконалення віри, людина не виживе в соціальній структурі, вона повинна розвиватися як особистість, здобувати певні професійні навички, бути корисною для суспільства.

Цей дуалізм залишився і зараз, у 1970 році на п'ятій Всесвітній лютеранській Асамблеї, розглядали питання взаємодій шляху спасіння, який

полягає у відмові від занадто гріховного політичного та соціального життя, та необхідністю веденню суспільної діяльності.

Ж. Кальвін – релігійний діяч, засновник кальвінізму, за основну есхатологічного прогнозування брав доктрину М. Лютера, але з елементами філософської теології блаженного Августина. Основна концепція полягає у існуванні двох царств Небесного та Земного. До Небесного потрапляють лише обрані люди у відповідності до їх великої любові до Бога, а Земне царство існує для тих, хто любить лише себе, їхнім досягненням стануть довічні муки пекла [108]. Але Ж. Кальвін на відміну від Августина вважає, що доля людини вже вирішена заздалегідь, і щоб вона не робила змінити вона це не зможе.

Незадоволений поглядами лютеран та кальвіністів, під впливом філософської інтелігенції XVIII століття, з'являється новий протестантський рух під назвою «Ліберальна теологія». Оскільки ця течія була заснована на поглядах І. Канта, Ф. Шляєрмахера, Г. Гегеля та інших філософів того часу, тому основою есхатологічного пошуку є поглиблення в самотуття. А те блаженством про яке йдеться в християнському просторі, можна здобути у житті, це як особливий емоційний стан поєднання людини з вічністю [109]. Страх перед кінцем світу вважався нав'язаним християнськими богословами, для більшого впливу на їх свідомість. Ф. Шляєрмахер казав про те, що страх не може бути релігією, а тим паче привести до неї, бо людина інтуїтивно буде уникати джерела страждань.

Отже, слід зауважити, що протестантська теологія зробила декілька значних кроків щоб відокремитися від католіцизму, а тим паче православної традиції, шляхом трансформації філософського та футурологічного бачення. Завдяки цьому людство вже багато разів зіштовхувалося з точним прогнозуванням кінця світу, який мав наступити у 666, 999, 1000, 1666, 1900, 2000, 2011 та 2012 роках, тому розглянемо основні протестантські рухи сучасності, які найбільше розкривають апокаліптичну тематику:

- 1) Церква адвентистів сьомого дня.

Основна догматика наведена у двадцяти семи пунктах, які були проголошені у 1980 році на Всесвітньому з'їзді Церкви. Серед головних очікуваних подій майбутнього можна виділити наступну послідовність:

- Друге пришествя Христа;
- воскресіння померлих та схоплення Церкви разом з душами праведних;
- Армагеддон на землі, знищення грішників;
- встановлення Тисячолітнього царства на небі, Христа разом з вірними;
- ще одне воскресіння, після якого буде Страшний Суд;
- встановлення Нової землі для праведників [110].

Треба зауважити, що особливість вчення Церкви АСД є смертність душі, яка відрізняється від традиційної християнської догматики. Воно полягає у тому, що духовні лідери цього руху, стверджують про відсутність вічних страждань у пеклі, а порятунок відповідно отримують лише ті, хто став наступником цієї церкви [111, с.82]. Проповідник В. Міллер, який ретельно вивчав Біблію, зробив припущення, що Друге пришествя Христа станеться у 1943 році, доказом цього він зробив невеликий трактат у якому були 15 пунктів, які мали певну аргументацію. Але в 1944 році, йому довелося визнати, що його думка є хибною. Але є певна градація яка характеризує час пришествя, який адвентисти використовують і зараз:

- Євангеліє повинно бути розповсюджене по всьому світу;
- Лжепророки будуть обманювати людей та розповсюджувати гріх, натомість на віруючих людей буде гоніння;
- У світі пануватимуть голод, війни та катаклізми [112, с.30].

Серед сучасної теології адвентистів сьогомого дня, постійно підіймається питання про кінець світу, бо складно сказати по який критеріям оцінювати розповсюдження Євангелія, чи то по територіальному принципі, чи по кількості adeptів. Лжепророків на їх думку вистачає у сучасності, війни, хвороби та природні лиха вже дано перестали дивувати, тому питання «початку» кінця остається відкритим [113, с.5]

Особливу актуалізацію ці питання набувають сьогодні, в часи світової пандемії. Хвилювання викликає не тільки загроза для життя та велика кількість померлих, а і вакціонування. Слід зазначити, що не всі представники християнських церков вірили в існування смертоносного вірусу з моменту його появи. Але згодом не залишилося аргументації для заперечення його існування. Стосовно нинішніх реалій, спричинених COVID-19, адвентисти є прихильниками вакцинації, задля збереження безпеки і здоров'я людини. Але і відмова від щеплення - особистий вибір людини [114].

2) Свідки Єгови.

Неохристиянська течія, яка вірить у те, що під «кінцем світу» розуміється фізичне знищення цього всесвіту та перехід у нову форму буття під назвою «Царство Єгове». Основні елементи духовного вчення мають наступний вигляд:

- Христос непомітно прийшов на землю у 1914 році, щоб перевірити своїх послідовників таємно;
- З 1914 року починається час «страждань», тобто період так званої жниви, яка згадується у Євангеліє від Матвія;
- У 1918 році розпочалося духовне воскресіння християн;
- Роком падіння «Вавилону» стає 1919, після чого Христос обирає свідків Єгови яка основу для будування власної Церкви.

Стосовно Тисячолітнього царства Христа, свідки кажуть про те, о туди потраплять 144000 обранців, які будуть мати духовні тіла [115, с.170-171]. Треба зауважити, що прибічника цієї церкви використовують три категорії стосовно фізичного перебування людини у період Тисячолітнього царства:

- «помазані духом» - свідки Єгови, які будуть проповідниками;
- «велика безліч» - ті, хто будуть брати участь у зборах, але не матимуть месіанського направлення, через це вони будуть терпіти матеріальні негаразди;
- «інші вівці» - ті, хто знехтують Христом, та обрав зло.

Оскільки свідки вірять, що воскресіння буде відбуватися безпосередньо на Землі, тому це буде відбуватися поступово, щоб уникнути перенаселення. Вони

як і адвентисти вірять у смертність душі, тому «інші вівці» не зазнають мук пекельних, а просто не матимуть воскресіння. Перші дві категорії після свого поступового воскресіння матимуть природу Адама та Єви, зможуть створювати сім'ю та народжувати дітей та відтворювати землю після руйнівних наслідків катаклізмів.

Таким чином, очевидним є те, що очікування від майбутнього у сучасному протестантизмі є поліваріантним та різнобічними. З моменту Реформації та появи лютеранства, ми бачимо формування нового світогляду, інколи багато в чому розрізненому з загальнохристиянським. Послідовне формування нових течій ставало критичною «відповіддю» вже існуючим. Виникнення питань на яких бракувало відповідей спричиняло пошук нових парадигм.

Висновки до розділу 3.

Актуальна точка зору представлена низкою сучасних протестантських деноминацій, зокрема Свідками Єгови, які визнають, що вічність Божого Царства, що послідує за Страшним Судом, знайде свою реалізацію саме на цій землі без її знищення. Те ж саме є присутнім в тих або інших варіаціях міленаризму, що припускає основу тисячолітнього царства саме на цій землі. Есхатологічні вчення першого типу тісніше пов'язані з більш мирськими надіями, вчення ж другого типу є більше духовними за своїм характером.

Також важливо відмітити різні варіанти есхатологічного сценарію залежно від відношення до обраності або загальності спасіння. Іншими словами, чи йде мова про надію лише для однієї тільки церкви (обраних врятованих, вірян в Христа) або ж для усього людського роду. Чи випадають очікувані блага есхатологічної надії і покладається надія на долю тільки віруючих, або ж це обіцяння для усіх. І якщо вірно останнє, то чи може бути церква тим посередником або знаряддям, за допомогою якого ці благі результати дійдуть до усіх.

Отже, ми бачимо, що тематика причин та наслідків, а згодом і шляхів уникнення, кінця світу для західних цивілізацій була актуальна завжди.

Парадигма лінійного руху історії залишається незмінною, тобто кінець все-таки буде, але уявлення та часові проміжки його очікування змінювались. Від традиційно-християнських до модерново-прогресивних. Що спричинило винесення загрози «кінця світу» з духовного виміру до фізичного. Людина більше не шукає шляхів порятунку душі, змирившись з неминучістю Суду Божого, а шукає порятунку тіла, роблячи його бездоганим, вічним, якому більше не загрожує смерть.

ВИСНОВКИ

В данній магістерській роботі на тему «Еволюція есхатологічних ідей в сучасному протестантизмі» , відповідно до поставленої мети була систематизована та розкрита проблематика формування есхатологічних поглядів протестантських течій, яка була зобумовлені історичним контекстом.

Були розглянуті основні категорії, які характеризують феноменологію есхатологічного майбутнього. Проведена аналогія між футурологічними та есхатологічними очікуваннями. Проаналізовано історичні інтерпретації використання цих термінів, філософське осмислення яких привило до переходу від «індивідуальної» есхатології до «універсальної». Виявлено, що поділ на небесне та земне життя був ще за часів палеоліту. Різність вчень полягає у віру в реінкарнацію, воскресіння, переродження та метепсихоз. Технічний прогрес породив техно-есхатологічні переживання стосовно майбутнього, до них відносять зловживання у використанні особистих даних у мережі, негативний вплив випромінювання від технічних приладів, модифікація тіла людини та інше.

Розглянуто еволюцію християнських уявлень про майбутнє, та її місце в історії релігії. Оскільки християнська есхатологія походить з юдейської, то першим джерелом пізнання вважається книга пророка Даниїла. Новий Заповіт, через притчі Христа, свідчить про наявність Небесного Царства, віру у воскресіння мертвих та вічне життя. Нарешті центральне есхатологічне надбання християнства – Об'явлення Івана Богослова, дає змогу розкрити всю «перспективу» майбутнього. Але слід зазначити, що існують ціла низка поліваріантних тлумачень цих подій, які детально розкривають прихильники певних релігійних угруповань.

Наступним кроком були з'ясувані основні методологічні особливості в пізнанні футурологічних та есхатологічних концепцій сучасного християнства. Для цього були визначені певні типології есхатологічних досліджень. Наведено основні критерії, яким повинна відповідати обрана методологія, та її елементи. Розглянуто різність підхів до есхатологічних досліджень на прикладі Сполучених

Штатів Америки та європейських країн. Відповідно до цього були рекомендовані основновні принци та методи, які дадуть змогу розкрити складну феноменологію есхатологічних та футурологічних поглядів в повній мірі.

Шляхом аналізу Священного Писання та Святого Передання було розкрито есхатологічний образ людства в православній традиції. Розглянуто такі важливі для потойбіччя поняття, як рай та пекло. Наведено послідовність подій «останніх часів», які складатимуться з Другого пришествя Христа, воскресіння мертвих, Страшного суду, Кінця світу, оновлення світу в наслідок чого пануватиме Царство слави разом з душами праведних християн, а душі грішних зазнають вічних пекельних мук. Особливу увагу приділяють поневірянням, як елементу особистісної есхатології. На прикладі потойбічного шляху блаженної Феодори, розкривається суть такого цінного для православ'я елемента як каяття. Проводиться паралель між способом життя людини, та відповідною відплатою після її смерті.

Основна характеристика футурологічним ідеям католицизму знаходиться у Священному Писанні, Святому Переданні до якого входять постанови Вселенських соборів, літургічні тексти, життя Отців церкви та звичаї та у Катехізисі Католицької церкви. Слід зауважити, що римо-католицька традиція формувалась під впливом ідей Святого Августина, що спричинило істотну зміну у розумінні шляху спасіння. Так, на відміну від православ'я, яке наголошує на необхідності каяття та виправлення власного гріховного життя, католицизм заснован на любові та свободі, тобто вважається, що для порятунку душі достатньо лише любити Бога. Наявність вчення про чистилище, яке є догматичним у католицькій традиції, спричиняє безліч суперечок. Основна концепція полягає в тому, що душа, померлого грішника після смерті потрапляє не в пекло, а тимчасове місце покарання, де через певний проміжок часу вона може опинитися у Небесному Царстві. Тривалість покарання залежить від тяжкості гріхів скоєних у житті, але цей час можуть зменшити люди, які будуть молитися за померлого, чи отримають для нього індульгенцію. Стосовно останнього, це вчення також притаманне безпосередньо католицькій традиції,

базується на можливості звільнення від покарання за скоєний гріх, шляхом сплати певного розміру коштів.

Детально розглянуто існуючі інтерпретації есхатологічного майбутнього у протестантизмі на основі: амілленаризму, постмілленаризму, посттрібулаціоналізму та диспенсационалізму. Основною причиною появи цих концепцій є різність сприйняття терміну «Тисячолітнє царство», яке наводиться у Об'явленні Івана. Існують дві групи поглядів, перші трактуються цей термін у буквальному значенні (хіліазм), другі – у переносному (хілегоризм). В свою чергу з премілленаризму, який відноситься до першої групи, пішли такі напрямки як диспенсационалізм та посттрібулаціоналізм. Амілленаристи та постамілленаристи в свою чергу не погоджуються з використанням чітких часових кордонів стосовно цього терміну. Так, для амілленаристів цей період вже настав разом з Першим пришествям Христа. Постмілленаристи вірять, що цей час настане коли Євангеліє буде розповсюджене по всьому світі. Преміленаристи кажуть про те, що тисячолітнє царство розпочнеться з Другим пришествям Христа і триватиме відповідну кількість часу. Диспенсационалісти стверджують, що тисячолітнє царство настане лише після подолання зла, яке буде після Другого пришествия Христа.

Одним з головних завдань дипломної роботи було, визначити сутність протестантського есхатологічного вчення та її інваріанти. Ця необхідність обумовлена різними підходами до трактування Священного Писання, які іноді стають діаметрально протилежними. Відповідно від ступеня «відходження» від загальнохристиянських трактувань поділяють консервативні, помірно радикальні та радикальні протестантські течії. До перших відносять лютеранство, кальвінізм, англіканство, старокатолицизм, до наступних належать мормони та Свідки Єгови, радикальними лишаються анабаптизм, методизм, адвентизм та п'ятидесятництво.

Аналіз причини Кінця світу в контексті розвитку західної цивілізації проводився на основі філософських, соціологічних, теологічних, богословських та релігієзнавчих трудів. Так, основою есхатологічного уявлення стають

християнські вчення, які глибоко проникли у підсвідомість людей за багато століть. Але згодом з'являється теорія прогресу, яка намагається подолати смерть шляхом безперервного розвитку та прагнення кращого життя. Новий розвиток у футурологічних поглядах настав з появою інформаційних систем, телекомунікації та інтернету. Розвиток медицини, обумовив гіпотетичну можливість подолання смерті шляхом кріонування, або створення кіборгів чи андроїдів. Зростає зацікавленість у заселенні Марса чи Місяця, як можливості уникнення Армагеддону.

Останні завдання магістерської роботи, було з'ясувати які саме есхатологічні очікування майбутнього є в сучасному протестантизмі. Як вже раніше було визначено, що існує велика кількість протестантських течій з їхніми особистісними тлумаченнями сакральних текстів, але не у кожній з них є своя особистісна теорія есхатологічного майбутнього, яка б мала певні часові показники. Так, наприклад, Церква адвентистів сьомого дня, очікувала Друге пришествя Христа у 1943 році, але згодом, коли цього не сталося, їм довелося визнати, що їх теорія була хибною. Натомість Свідки Єгови стверджують, що Христос прийшов на землю ще у 1914 році, але ми його не бачимо. Це було зроблено навмисне, що перевірити людей, як вони виконують Закон Божий.

Таким чином, результатом цього дослідження є комплексний аналіз еволюції есхатологічних поглядів в протестантизмі, який досягнутий шляхом дослідження основних причин появи, становлення та трансформації есхатологічних вчень. В наслідок чого виділені основні концепції безпосередньо сучасних есхатології, на основі історичної рефлексії протестантських спільнот та інтерпретації футурологічних поглядів на події «кінця світу».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Турчин А. В. Структура глобальной катастрофы / Турчин А.В. – М. : УРСС, 2010. – 336 с.
2. Глазков А.П. Эсхатологическая историософия русской философии XIX –первой половины XX века: Автореф. д-ра ... докт. филос. наук: 09.00.03 / РУДН. – М., 2014. – С. 54.
3. Schleiermacher F. The Christian Faith / Ed. and trans. H.R. Mackintosh and J.S. Stewart. – Edinburgh: T. & T. Clark, 1928. – P. 703.
4. Eschatology // The Oxford English Dictionary / Ed. James A.H. Murray and others. – Oxford: Clarendon Press, 1897. – Vol. 3. – P. 1022.
5. Аверинцев С.С. Эсхатология / Философская энциклопедия. – Том. 5. – М. : Советская энциклопедия, 1970. – 580с.
6. Элиаде М. История веры и религиозных идей: От каменного века до элевсинских мистерий. – М.: Академический проект, 2009. – С. 18–19.
7. Эсхатологические мифы / Мифы народов мира. Энциклопедия. Том 2. – М. : Российская энциклопедия, 1997, С. 670-671.
8. Египетская книга мертвых / пер. с англ. К. Корсакова. – СПб.: Азбука-классика, 2008. – С. 11.
9. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.; София: Гелиос, 2002. – С. 267.
10. К.Г. Юнг. Психология и религия / Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Renaissance, 1991. – С. 131–133.
11. Финогентов В.Н. Религиозный ренессанс или философия гуманизма? Мировоззренческий выбор современной культуры. – М.: Книжный дом «Либроком», 2009. – С. 292.
12. Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 т.: Т. 3. Т – Я. / Ред.кол.: С.С. Аверинцев (гл.ред.) и др. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 268.

13. Левкиевская Е.Е. Русская идея в контексте исторических мифологических моделей и механизмы их сакрализации [Текст] / Е.Е. Левкиевская / Мифы и мифология в современной России. – М.: АИРО - Пресс, 2000. – С. 82; Ахметова М.В. Указ. соч. – С. 144.

14. Ахметова М.В. Конец света в одной отдельно взятой стране: Религиозные сообщества постсоветской России и их эсхатологический миф [Текст] / М. Ахметова. – М.: ОГИ; РГГУ, 2010. – С. 193.

15. Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии / Акад.обществ, наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма; Редкол.: А. Ф. Окулов (пред.) и др.- М.: Мысль, 1989. – 336 с.

16. Тронский И.М. История античной литературы. Учебник для студентов филологических специальностей университетов / Тронский И.М. – М. Наука: 2007. – 243 с.

17. Губин В.Д., Некрасова Е.Н. Философская антропология. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – 240 с.

18. Григоренко А.Ю. / Эсхатология, миллениаризм, адвентизм: история и современность. Философско-религиоведческие очерки (научное издание). – СПб.: Европейский Дом, 2004. – 392 с.

19. Элиаде М. История веры и религиозных идей. - М., 2002, т. II. - С. 224-225.

20. Хоружий С. С. Русский исихазм: черты облика и проблемы изучения / Исихазм. Аннотированная библиография. / под общ. и науч. ред. С. С. Хоружего. — М., 2004. — С. 550-559.

21. Эрл Е. Кернс, Дорогами Христианства, Москва, «Протестант», 1992, С. 36-37.

22. Никифор. «Библейская энциклопедия». М., Типография Снегирёвой, 1891, 902 с.

23. Донини А. «У истоков Христианства». М., Политиздат, 1989, 365 с.

24. Свенцицкая И. С. «Раннее христианство: страницы истории». М., Политиздат, 1988, 336 с.

25. Аверкий. «Апокалипсис или Откровение Святого Иоанна Богослова». М., «Оригинал», 1991, 80 с.
26. Библия (книги священного писания Ветхого и Нового Завета). М., Библейские общества, 1995, 1376 с.
27. Свенцицкая И.С. Тайные писания первых христиан / Свенцицкая И.С. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1981. – 288 с.
28. Что от нас требует Бог? [Текст]. - New York : Watchtower Bible and tract society ; Brooklyn, New York : International Bible students association, 1996., с. 25.
29. Мейендорф И. Введение в святоотеческое богословие / Мейендорф И. – Мн. : Лучи Софии, 2001. – 384 с.
30. Булгаков С. Апокалипсис Иоанна (Опыт догматического истолкования). — М., 1991. — 352 с.
31. Норт Дж. История церкви от дня пятидесятницы до нашего времени / Норт Дж. – М. : Протестант, 1993. – 416 с.
32. Савченко В. Н., Смагин В. П. Начало современного естествознания. Тезаурус - Ростов-на-Дону: Феникс,. 2006 – 336 с.
33. Нечипуренко В.Н. Эсхатологические мифы и учения как социальный феномен: Опыт соц.-филос. анализа: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Новочеркасск. гос. техн. ун-т. – Ростов-на-Дону, 1997. – 145 с.
34. Хаммел С.М. Социологические исследования массовых эсхатологических ожиданий XX века: На примере США: Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01. – М., 2000. – 200 с.
35. . Петров Ф.Н. Эсхатология: философско-религиозный анализ: Исторический аспект: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. – Екатеринбург, 2001. – 149 с.
36. Рыжков Т.В. Эсхатологический сюжет в русской прозе рубежа XX – XXI веков: Дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01. – Краснодар, 2006. – 185 с.

37. Могилевич М.Н. Апокалипсические представления в европейской культуре XX века: Дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01 / СПбГУ. – СПб., 2009. – 165 с.
38. Василиадис Н. Таинство смерти. Перевод с греческого издательского отдела - М. : ТСЛ., 1998, - 592 с.
39. Беляев А.Д. О безбожии и антихристе. Подготовка, признаки и время пришествия антихриста. СПб., 2007.
40. Ваненкова А.Е. Эволюция эсхатологических идей в русской литературе XI – первой трети XVIII в.: Дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / Лит. ин-т им. А.М. Горького РАН. – М., 2014.
41. Кураев А. О нашем поражении / Кураев А. - М. : Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 1996. – 44 с.
42. Оксюк М.Ф. ЭСХАТОЛОГИЯ. СВ. ГРИГОРИЯ НИССКОГО. Историко-догматическое исследование. Киев 1914. : - с. 649.
43. Из «Жития Василия Нового»: Хождение Феодоры по воздушным мытарствам / Грибов Ю.А., Михайлова М.Б., Пигин А.В., Семаков В.В. / Библиотека литературы Древней Руси. Собрания текстов. Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского Дома) РАН. – СПб.: Наука, 2003. – Т. 8.
44. Роуз С. Душа после смерти. – СПб.: Царское дело, 1995.
45. Мейендорф И. Византийское богословие. Исторические тенденции и доктринальные темы / Мейендорф И. – Минск: «Лучи Софии», 2001. – 336 с.
46. Аверінцев С.С. Есхатологія / С.С.Аверинцев / Софія - Логос. Словник. 2-е видання. - К.: Дух і літера, 2004. - С. 95 – 100.
47. Булгаков С., протоиерей. Невеста Агнца. М., 2005.
48. Творения преподобного Иоанна Дамаскина. Источник знания. – М: «Индрик», 2002. – 416 с.
49. Назаров М.Н. Вождю Третьего Рима. К познанию русской идеи в предапокалипсическое время / Назаров М.В. – М. : Русская идея, 2004. – 992 с.

50. Франк С. Л. Свет во тьме. Опыт христианской этики и социальной философии. М., 1998.
51. Франк С. Л. С нами Бог. Три размышления. Духовные основы общества. М., 1992. С. 503.
52. Франк С. Л. Реальность и человек. Метафизика человеческого бытия. С нами Бог. М., 2003. С. 302.
53. Зеньковский В. В. История русской философии. М., 2001. 880 с.
54. Флоровский Г. В. Пути русского богословия. М., 2009.
55. Катехизис Католической Церкви. Pessano, 2007.
56. Фон Бальтазар Г. У. Пасхальная тайна. Богословие трех дней. Пер. с нем.: В. Хулап. М., 2006.
57. Себоюэ Б. Вечен ли ад? / Учение о спасении в разных христианских конфессиях. Сб. статей. М., 2005.
58. Рауш Т. Католическое богословие в третьем тысячелетии. Пер. с англ. А.Дубининой. М., 2007.
59. Солопова М. А. Ипполит Римский / Солопова М.А. / Античная философия: Энциклопедический словарь. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. — 896 с.
60. Ratzinger J. Eschatology: Death and Eternal Life. Washington: The Catholic University of America Press, 2007. Second edition. P. 223.
61. Dictionnaire de théologie catholique, Tome XIII, p. 1. Paris-VI: Librairie Letouzey et Ané, 1936. Purgatoire, p. 1228.
62. Волконский А. Католичество и Священное Предание Востока. Париж, 1933.
63. Ле Гофф Ж. Рождение чистилища: пер. с фр. / Ле Гофф Жак. — Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА, 2009. – 544 с.
64. Чистилище / Святе Письмо в європейській культурі. Біблійний словник. – К. : Дух і літера, 2004. – 320 с.

65. Иванов М.С., Казбекова Е.В., Тюшагин В.В.. Индульгенция / Православная энциклопедия. М., 2009. Т. XXII: «Икона — Иннокентий». — 752 с.
66. Гобри И. Лютер / Предисл. А. П. Левандовского / Гобри И. — М. : Молодая гвардия, 2000. — 513 с.
67. Григоренко А. Ю. Эсхатология, миллениаризм, адвентизм: история и современность. Философско-религиозные очерки. — СПб.: Европейский Дом, 2004. — 392 с.
68. Библейская энциклопедия Брокгауза / Ринекер Ф., Майер Г. - М.: Российское Библейское Общество, 1999. — 5912 с.
69. Стенли Дж. Гренц. Теологические термины. Карманный словарь/ Дж. Гренцстенли, Дэвид Гурецки, Черит Фи Нордлинг. — Александрия: Ездра, 2006. — 140 с.
70. Уинтерс Г. Комментарии по книге Откровения Иоанна Богослова. Победа христиан — вечная жизнь на небесах. Киров, 1998. — 270 с.
71. Веселов, Е. Эсхатологическая доктрина постмиллениаризма в современном баптизме / Священник, Е. Веселов / Христиан. чтение = Christian reading. — Санкт-Петербург, 2018. — № 4. С. 47-56.
72. Gentry, K.L. He Shall Have Dominion. A Postmillennial Eschatology. Tyler, Texas, 1992. P. 342–351.
73. Мак-Ким Дональд К. Вестминстерский словарь теологических терминов. Москва: Республика, 2004. - 503 с.
74. Каргель И. В. — Лекции о втором пришествии Господа Иисуса Христа. Лекция 9 «Восхищение Церкви» [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.blagovestnik.org/books/00417.htm#a09> (дата звернения: 25.11.2021).
75. Эриксон М. Христианское богословие. - СПб.: Библия для всех, 1999. — 1025 с.
76. Лэдд Д. Богословие Нового Завета / Д. Лэдд [перевод с англ.]. — Санкт-Петербург: Христианское общество «Библия для всех», — 2003. — 800 с.

77. Протестантизм. [Словарь атеиста]. Под общ. ред. Л.Н. Митрохина. М., 1990, С. 94-95.
78. А. Фрухтенбаум. ДИСПЕНСАЦИИ (УСТРОЕНИЯ) БОЖЬИ. А Messianic Bible Study from Ariel Ministries, 2012. С. 4 – 11.
79. Верклер Г.А. Герменевтика Принципы и процесс толкования Библии Мичиган: - Гранд Рапидс, Мичиган : Бейкер Бук Хауз, 1995. - 177 с.
80. Райри Ч. ОСНОВЫ БОГОСЛОВИЯ. – М.: Ассоциация «Духовное Возрождение». – 1997. – 656 с.
81. Тиссен Г.К. Лекции по систематическому богословию. СПб.: Библия для всех, 1994. – 442 с.
82. Баракман Ф. Х. Практическая христианская теология. Всестороннее исследование основ христианского вероучения. М.: Ассоциация «Духовное возрождение», 2002. – 793 с.
83. Эриксон М. Христианское богословие. СПб.: Библия для всех, 1999. – 1088 с.
84. Лэдд Дж.Э.Богословие Нового Завета. СПб.: Христианское общество «Библия для всех», 2003. – 800 с.
85. Уилмот Дж.Толкование библейских пророчеств о последнем времени. Одесса: Христианское просвещение,. 2010. — 360 с.
86. Гололоб Г. А. Какое же царство ждет нас в будущем? Правда и вымысел о Тысячелетнем царстве. Христианское просвещение, 2012.
87. Gentry, K.L. He Shall Have Dominion. A Postmillennial Eschatology. Tyler, Texas, 1992.
88. 16 фундаментальных доктрин [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.russian-assemblies.org/faith/doctrines/> (дата звернения: 2.12.2021)
89. Соловий Р. Появляющаяся церковь. Евангелическое христианство перед вызовом постмодернизма. Черкассы: Коллоквиум, 2014. – 352 с.
90. Уайт Е. Великая борьба [Текст] / Пер. с англ. - Заокский : Источник жизни, 2006. - 704 с.

91. Абрамс М.Г. Апокалипсис: тема и вариации / пер. с англ. С. Силаковой / Новое лит. обозрение. – 2000. – № 46. – С. 5-31.
92. Цикличности теории / Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1969—1978.
93. Сосланд А.И. Удовольствие от Апокалипсиса, Логос, 2000, № 3-4, с.108-115.
94. Юнгер Э. Тотальная мобилизация / Рабочий. Господство и гештальт. СПб.: Наука, 2000.- 539 с.
95. Гегель Г.В.Ф. Философия истории// Философия истории. Антология. М.: Аспект Пресс, 1995. – 351 с.
96. Генон Р. Кризис современного мира / Рене Генон; Пер. с франц. — М. : Эксмо, 2008. – 784 с.
97. Мартынов Д.Е. К рассмотрению семантической эволюции понятия «утопия» (XX в.) / Вопросы философии. – 2009. - №10. – С.156.
98. Ямпольский М. Ткач и визионер: Очерки истории репрезентации, или О материальном и идеальном в культуре. М.: Новое литературное обозрение, 2007. — 616 с.
99. Фукуяма Ф. Конец истории? / Философия истории. Антология. М.: Аспект Пресс, 1995. С.290.
100. Бердяев Н.А. Я и мир объектов: Опыт философии одиночества и общения / Бердяев Н.А. Дух и реальность. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2006. – С. 153.
101. Бохеньский Ю. Духовная ситуация времени / Вопросы философии 1993 № 3. С. 97.
102. Сажин М.В. Современная космология в популярном изложении. – М.: URSS, 2002. – 290 с.
103. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть (1976). М.: «Добросвет», 2000. - 387 с.
104. Гройс Б. Да, апокалипсис, да, сейчас / Вопросы философии № 3 1993. С.31-35.

105. Сосланд А.И. Удовольствие от Апокалипсиса, Логос, 2000, № 3-4, с.108-115.
106. Ойзерман Т.И. Научно-технический прогресс и границы предвидения / Ойзерман Т.И. / Социологические исследования. – 1999. – №8. – С. 3-12.
107. Лихачева, Е. Европейские реформаторы: Гус, Лютер, Цвингли, Кальвин / Е. Лихачева. – СПб., 1872. – 242 с.
108. Избранные сочинения блаженного Августина. М., 1786, с. 103.
109. Шлейермахер Ф. Речи о религии к образованным людям, ее презирующим. Монологи. М., 1911, с. 50.
110. Меренков Г. Друге пришествя Христа: чи не занадто довго чекати? [Електронний ресурс] / Г. Меренков // Церква Адвентистів сьомого дня. – 2016. – Режим доступу: <https://adventist.ua/articles/article/vtoroe-prishestvie-hrista-ne-slishkom-li-dolgo-zhdai/> (дата звернення: 18.11.2021).
111. Христианские чтения: Ежегодник церкви АСД / Под ред. Н. Н. Либенко. – М., 1989. – 180 с.
112. Фолкенберг Р. Мы все еще верим. – Заокский, 1999.
113. Галли Н. Христос грядет / Н. Галли ; [пер. с англ.]. – Заокский, 2006. – 685 с.
114. Основы социального учения Церкви Христиан Адвентистов Седьмого Дня в России. - Москва : Изд-во «Источник жизни», 2003. – 218 с.
115. Ты можешь жить вечно в раю на земле. 1989. С. 170–171.